İnkişaf iqtisadiyyatı

35 sualın genişləndirilmiş cavabları

İmtahan və kollekviuma hazırlıq üçün izahlı vəsait

Yeddi mövzu üzrə bütün sualların geniş izahı: artım və inkişaf, ölçmə meyarları, inkişaf nəzəriyyələri, strategiyalar, sənayeləşmə və maliyyələşmə. Müqayisə cədvəlləri, hesablama nümunələri və sxemlər cavabları tamamlayır.

Ətraflı izahlar və imtahan üçün əsas fikirlər

Əsas baza təqdim etdiyiniz mühazirələrdir. Seçilmiş anlayışlar ilkin elmi və rəsmi internet mənbələri ilə yoxlanıb, əlavələr mətn daxilində [E] kodları ilə göstərilib. Mühazirə mənbələri [M] kodları ilə işarələnir. Kodlara toxunmaq mənbə siyahısını açır.

Vəsaitdən istifadə

Əvvəl sualın tərifini və altbaşlıqlarını öyrənin, sonra səbəb və nəticə əlaqəsini nümunə ilə danışın. Hər cavabın sonunda əsas fikir ayrıca verilir. Hesablamalarda dövr, ölçü vahidi və fərziyyələri qeyd edin.

Hesablama və tətbiq nümunələri xüsusi olaraq izah məqsədilə qurulub. Statistik tarixi nümunə cari göstərici kimi təqdim edilmir. Mühazirədəki mübahisəli ümumiləşdirmələr mətn daxilində məhdudiyyətləri ilə izah olunur.

Mündəricat

1. Artım və inkişaf anlayışlarını fərqləndirin, inkişaf terminologiyasını izah edin. 4

2. Minilliyin İnkişaf məqsədlərini açıqlayın. 6

3. İnkişafın ölçülməsi meyarlarını sadalayın və izah edin. 8

4. İnkişafın dəyişən mənasını açıqlayın. 10

5. İqtisadi inkişafın ÜDM və adambaşına düşən ÜDM meyarı ilə ölçülməsinin çətinliklərini izah edin. . 12

6. Zəif inkişafın müəyyən edilməsi hansı meyarlar əsasında və kim tərəfindən fərqləndirilmişdir? . . . 14

7. Zəif inkişafın müəyyən edilməsi üçün beynəlxalq inkişaf fərqlərinə görə yanaşmanı izah edin. . . . 16

8. Resurslardan istifadəyə əsasən zəif inkişafın müəyyən edilməsi və ölçülməsini əsaslandırın. 18

9. Sosial və fərdi əsas tələbatların ödənilməsinə əsasən zəif inkişafın müəyyən edilməsini əsaslandırın. 20

10. Zəif inkişaf etmiş ölkələrin xüsusiyyətlərini və onların hər birinin qısa xarakteristikasını açıqlayın. 22

11. Ənənəvi iqtisadi inkişaf yanaşmasını izah edin və həmin yanaşmaya görə mövcud nəzəriyyələri sadalayın. 24

12. Sonsuz dönmə (Qapalı dairə) nəzəriyyəsinin mahiyyətini izah edin. 26

13. Qapalı dairə nəzəriyyəsinə yönəlmiş tənqidləri sadalayın. 28

14. İnkişaf mərhələləri nəzəriyyəsinin mahiyyətini izah edin. 30

15. İnkişaf mərhələləri nəzəriyyəsinə yönəlmiş tənqidləri açıqlayın. 32

16. Strukturalist yanaşma nəzəriyyəsinin məzmununu açıqlayın. 34

17. Dualizm nəzəriyyəsinin məzmununu açıqlayın. 36

18. Asılılıq yanaşması nəzəriyyəsini izah edin. 38

19. Struktur dəyişiklik modellərinin xarakteristikasını verin. 40

20. Şərq və Qərb ənənəvi sistemlərinin xüsusiyyətlərini sadalayın. 42

21. İnkişaf strategiyası nədir və onun əsas məqsədləri hansılardır? 44

22. İqtisadi artım strategiyası ilə iqtisadi inkişaf strategiyası arasında hansı fərqlər var? 46

23. Balanslaşdırılmış və balanslaşdırılmamış inkişaf strategiyalarının mahiyyəti nədir? Onların üstünlüklərini və məhdudiyyətlərini müqayisə edin. 48

24. “Böyük təkan” nəzəriyyəsinə görə iqtisadiyyatın inkişafı üçün nə üçün əlaqələndirilmiş investisiyalar tələb olunur? 50

25. İnkişaf strategiyalarında dövlət və bazarın rolları necə əlaqələndirilə bilər? 52

26. İdxalın əvəzlənməsi nədir və onun tətbiqi növləri hansılardır? 54

27. İdxalın əvəzlənməsinə əsaslanan sənayeləşmə mərhələlərini açıqlayın. 56

28. İdxalın əvəzlənməsinə əsaslanan sənayeləşmə strategiyasının alətləri hansılardır? 58

29. İxraca əsaslanan sənayeləşmə strategiyasının mərhələlərini açıqlayın. 60

30. İxraca əsaslanan sənayeləşmə strategiyasının alətləri hansılardır? 62

31. İqtisadi inkişafın daxili maliyyələşmə mənbələri hansılardır? Ev təsərrüfatları, müəssisələr və dövlət bu prosesdə hansı rol oynayır? 64

32. Yığım, investisiya və iqtisadi artım arasında hansı əlaqə vardır? Yığımın artması hansı hallarda investisiyanın artmasına çevrilməyə bilər? 66

33. Aşağı gəlirlər və aşağı yığım səviyyəsi inkişafı necə məhdudlaşdıra bilər? Bu məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması yolları hansılardır? 68

34. Banklar və kapital bazarları yığımların məhsuldar investisiyalara yönəldilməsini necə təmin edir? 70

35. Maliyyə inklüzivliyi nədir? Kreditə, ödəniş və yığım xidmətlərinə çıxışın genişlənməsi yoxsulluğa və sahibkarlığa necə təsir göstərə bilər? 72

Mövzu 01 / Sual 01 / Əsas mühazirə [M1]

1. Artım və inkişaf anlayışlarını fərqləndirin, inkişaf terminologiyasını izah edin.

İqtisadi artımın mahiyyəti

İqtisadi artım müəyyən müddətdə ölkənin istehsal etdiyi son mal və xidmətlərin real həcminin yüksəlməsidir. Əsas ölçü real Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) artım tempidir. “Real” sözü qiymət artımının təsirinin çıxarıldığını bildirir: yalnız qiymətlər bahalaşdıqda nominal ÜDM artsa da, istehsal genişlənməyə bilər. Artım əmək, kapital və torpaqdan daha çox istifadə hesabına, yaxud texnologiya və təşkilatlanma sayəsində məhsuldarlığın yüksəlməsi ilə yarana bilər.

Əhalinin rifahını müzakirə edərkən ümumi istehsalla yanaşı adambaşına real ÜDM-ə baxılır. ÜDM 4%, əhali 3% artarsa, bir nəfərə düşən məhsul təxminən 1% yüksələr. Dəqiq hesab $(1{,}04 / 1{,}03 - 1) \times 100 = 0{,}97\%$-dir. Deməli, böyük iqtisadiyyat və sürətli ümumi artım hər vətəndaşın gəlirinin eyni dərəcədə artması demək deyil.

İqtisadi inkişafın mahiyyəti

İqtisadi inkişaf insanların həyat səviyyəsinin davamlı yaxşılaşmasını təmin edən iqtisadi, sosial və institusional dəyişikliklər prosesidir. Buraya məhsuldarlığın yüksəlməsi, istehsalın şaxələnməsi, bilik və bacarıqların artması, yoxsulluğun azalması, xidmətlərə çıxışın genişlənməsi və institutların yaxşılaşması daxildir. İnkişafın nəticəsi yalnız daha çox məhsul deyil, insanların daha sağlam, savadlı və təhlükəsiz yaşaması, seçim imkanlarının genişlənməsidir.

Artım inkişaf üçün resurs yaradır: vergi bazası genişlənə, məktəb və xəstəxanalara daha çox vəsait ayrıla bilər. Lakin bu imkanların reallaşması gəlirin bölgüsündən, dövlət siyasətindən və institutlardan asılıdır. Gəlir yalnız kiçik bir qrupda cəmləşərsə və ya təbii sərvətlərin tükənməsi hesabına əldə olunarsa, ÜDM-in artması geniş əhali üçün davamlı rifaha çevrilməyə bilər.

Müqayisə meyarı	İqtisadi artım	İqtisadi inkişaf
Əsas məzmun	Real istehsalın kəmiyyətcə artması	İstehsal və həyat şəraitinin keyfiyyətcə dəyişməsi
Ölçülməsi	Real ÜDM və adambaşına real ÜDM	Gəlir, sağlamlıq, təhsil, bölgü, institutlar və ekologiya
Struktur	Mövcud struktur daxilində də mümkündür	Adətən məhsuldarlıq və struktur dəyişiklikləri ilə bağlıdır
Nəticənin qiymətləndirilməsi	Nə qədər çox istehsal edilir?	Kim faydalanır və insanların imkanları necə dəyişir?

İnkişaf terminologiyası

“Zəif inkişaf etmiş ölkə” tarixi ədəbiyyatda aşağı gəlir, zəif məhsuldarlıq və sosial çatışmazlıqları birlikdə ifadə edir. “İnkişaf etməkdə olan ölkə” dəyişmə prosesini vurğulayır, lakin bu qrup daxilində gəlir və institusional imkanlar çox fərqlidir. Termin ölkənin hər sahədə eyni sürətlə irəlilədiyini bildirmir. “İnkişaf etmiş ölkə” ifadəsi adətən yüksək məhsuldarlıq, geniş sosial xidmətlər və mürəkkəb istehsal strukturunu təsvir edir; bu ölkələrdə də yoxsulluq və bərabərsizlik ola bilər.

“Ənənəvi iqtisadiyyat” istehsal və bölgüdə adətlərin, ailə əlaqələrinin və özünütəminatın böyük rol oynadığı quruluşdur. “Sənayeləşmiş iqtisadiyyat” maşınlı istehsalın və sənaye imkanlarının inkişafını göstərir. Təkcə ixracda sənaye mallarının yüksək payı ölkənin bütün inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyən etmir: yerli əlavə dəyər və texnoloji bilik də vacibdir.

“Üçüncü dünya” Soyuq müharibə şəraitində yaranmış tarixi siyasi termindir; onu bugünkü bütün aşağı gəlirli ölkələrin dəqiq elmi adı kimi işlətmək münasib deyil. “Qlobal Cənub” da coğrafiyadan daha çox tarixi və siyasi münasibətləri ifadə edən geniş anlayışdır. Aşağı və orta gəlir qrupları isə konkret gəlir göstəricisinə əsaslanan statistik təsnifatlardır. Bu anlayışlar tam sinonim sayılmamalıdır.

İzah üçün nümunə

Təsəvvür edək ki, iki ölkənin real ÜDM-i eyni dərəcədə artır. Birincidə artım yalnız xammal hasilatından gəlir, məşğulluq və təhsil dəyişmir. İkincidə emal müəssisələri açılır, kənd yolları yaxşılaşır, uşaqların məktəbdə qalma müddəti artır. Artım göstəricisi oxşar olsa da, ikinci ölkədə inkişafın daha çox ölçüsü yaxşılaşır.

Cavabın əsas fikri

Artım real istehsalın yüksəlməsidir; inkişaf həmin artımın insan imkanları, məhsuldarlıq və cəmiyyətin quruluşunda davamlı yaxşılaşmaya çevrilməsidir. İnkişaf terminlərini istifadə edərkən onların tarixi, statistik və nəzəri mənaları fərqləndirilməlidir.

Mövzu 01 / Sual 02 / Əsas mühazirə [M1]

2. Minilliyin İnkişaf məqsədlərini açıqlayın.

Yaranması və ümumi məzmunu

Minilliyin İnkişaf Məqsədləri (MİM) yoxsulluğun və əsas sosial məhrumiyyətlərin azaldılmasına yönəlmiş səkkiz beynəlxalq məqsəddən ibarət çərçivədir. Onların siyasi əsası 2000-ci ilin sentyabrında BMT-nin Minillik Sammitində 189 üzv dövlətin qəbul etdiyi Minillik Bəyannaməsidir. Əsas son tarix 2015-ci il idi; bir çox kəmiyyət hədəfində başlanğıc müqayisə ili 1990 götürülürdü. Buna görə məqsədlərin yaranmasını 193 dövlətlə əlaqələndirmək tarixi baxımdan dəqiq deyil. [E2]

MİM iqtisadi inkişafın gəlir artımı ilə məhdudlaşmadığını göstərirdi. İnsanların qidalanması, məktəbə getməsi, sağlamlığı, qadınların imkanları və təmiz mühit inkişafın nəticələri kimi qiymətləndirilirdi. Məqsədlər ümumi istiqaməti, hədəflər əldə edilməli nəticəni, göstəricilər isə irəliləyişin necə ölçüləcəyini müəyyənləşdirirdi.

Səkkiz məqsədin izahı

1. İfrat yoxsulluğu və aclığı aradan qaldırmaq. Məqsədin konkret tarixi hədəfləri arasında 1990-2015-ci illərdə çox aşağı gəlirlə yaşayanların və aclıqdan əziyyət çəkənlərin payını yarı azaltmaq vardı. Məhsuldar məşğulluğun genişlənməsi də vacib istiqamət idi. Gəlir artımı ilə yanaşı ərzağın qiyməti, bölgüsü və uşaqların qidalanması ayrıca diqqət tələb edir. Tarixi hesabatlardakı yoxsulluq hədləri müvafiq dövrün metodologiyasına aiddir.

2. Ümumi ibtidai təhsilə nail olmaq. Məqsəd bütün oğlan və qız uşaqlarının ibtidai təhsili tamamlaması idi. Təkcə məktəbə qəbul kifayət etmir: davamiyyət, təhsili bitirmə və əldə olunan bilik də əhəmiyyətlidir. Təhsil sonrakı məhsuldarlığı, sağlamlıq haqqında məlumatlılığı və iş imkanlarını artırır.

3. Gender bərabərliyini təşviq etmək və qadınların imkanlarını genişləndirmək. Təhsildə qızlarla oğlanlar arasındakı fərqlərin azaldılması, qadınların iqtisadi və ictimai iştirakının yaxşılaşması nəzərdə tutulurdu. Bu istiqamət insan hüquqları ilə yanaşı iqtisadi səmərəlilik baxımından da vacibdir: əhalinin bir hissəsinin bacarıqlarından istifadə olunmaması ümumi inkişaf potensialını məhdudlaşdırır.

4. Uşaq ölümünü azaltmaq. Konkret tarixi hədəf 1990-2015-ci illərdə beş yaşadək uşaqlar arasında ölüm səviyyəsinin üçdə iki azalması idi. Peyvəndləmə, ilkin səhiyyə, düzgün qidalanma, təmiz su və sanitariya bu nəticəni dəstəkləyən vasitələrdir. Burada “üçdə iki azalmaq” ilkin səviyyənin təxminən üçdə birinə enmək deməkdir. [E3]

5. Ana sağlamlığını yaxşılaşdırmaq. Ana ölümü əmsalının 1990-2015-ci illərdə dörddə üç azaldılması və reproduktiv sağlamlıq xidmətlərinə çıxışın genişləndirilməsi əsas istiqamətlər idi. İxtisaslı tibbi yardım, hamiləlik dövründə nəzarət və təcili xidmətlər xüsusilə əhəmiyyətlidir. [E4]

6. HİV/QİÇS, malyariya və digər xəstəliklərlə mübarizə aparmaq. Məqsəd xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq, müalicə və profilaktika imkanlarını genişləndirmək idi. Xəstəlik həm insan itkisi yaradır, həm də ailənin gəlirini azaldır, əmək qabiliyyətini və uşaqların təhsil imkanlarını zəiflədir.

7. Ətraf mühitin davamlılığını təmin etmək. Təbii ehtiyatların qorunması, təhlükəsiz içməli suya və sanitariyaya çıxış, əlverişsiz yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması bu məqsədə daxil idi. Beləliklə, ətraf mühit yoxsulluq və sağlamlıqdan ayrı məsələ kimi götürülmürdü.

8. İnkişaf üçün qlobal tərəfdaşlıq qurmaq. Ticarət, inkişaf yardımı, borc problemləri, zəruri dərmanlara və texnologiyalara çıxış üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq nəzərdə tutulurdu. Məntiq ondan ibarətdir ki, aşağı gəlirli ölkələrin imkanlarına daxili siyasətlə yanaşı xarici iqtisadi münasibətlər də təsir edir.

Məqsədlər arasındakı əlaqə və sonrakı mərhələ

Bu istiqamətlər bir-birini gücləndirir. Qızların təhsil alması əmək imkanlarını və ailənin sağlamlıq haqqında biliklərini artıra bilər; təmiz su xəstəlikləri və məktəbdən yayınmanı azalda bilər. Buna görə hər məqsədi ayrıca proqram kimi deyil, əlaqəli inkişaf gündəliyinin hissəsi kimi anlamaq lazımdır.

MİM bütün hədəflərin hər ölkədə tam yerinə yetirilməsi demək deyildi. Qlobal orta nəticələr ölkələr və sosial qruplar arasındakı fərqləri gizlədə bilərdi. 2015-ci ildə qəbul olunan 2030 Gündəliyində 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi bu gündəliyi daha geniş iqtisadi, sosial və ekoloji istiqamətlərlə davam etdirdi. Səkkiz MİM ilə 17 yeni məqsədi qarışdırmaq olmaz. [E5]

Cavabın əsas fikri

MİM 2015-ci ilədək yoxsulluq, təhsil, gender, sağlamlıq, ətraf mühit və beynəlxalq tərəfdaşlıq üzrə irəliləyiş yaratmağı nəzərdə tutan səkkiz məqsəddir; onların əsas töhfəsi inkişafın insan həyatındakı konkret nəticələrə bağlanmasıdır.

Mövzu 01 / Sual 03 / Əsas mühazirə [M1]

3. İnkişafın ölçülməsi meyarlarını sadalayın və izah edin.

Niyə bir neçə meyar lazımdır?

İnkişaf çoxölçülü proses olduğundan bir göstərici ilə tam təsvir edilə bilməz. İqtisadiyyatın ölçüsü, bir nəfərə düşən resurslar, gəlirin alıcılıq gücü və insanların faktiki həyat imkanları fərqli məsələlərdir. Düzgün qiymətləndirmə bu məlumatları birlikdə araşdırır. Mühazirədə əsas meyarlar ÜDM, adambaşına ÜDM, alıcılıq qabiliyyəti pariteti və İnsan İnkişafı İndeksi kimi təqdim olunur.

ÜDM və adambaşına ÜDM

ÜDM müəyyən dövrdə ölkə ərazisində istehsal olunan son mal və xidmətlərin dəyəridir. İqtisadi fəaliyyətin ümumi miqyasını göstərir. Son məhsul prinsipi aralıq məhsulun təkrar hesablanmasının qarşısını alır. Xərc üsulunda ÜDM = C + I + G + X − M: C ev təsərrüfatlarının son istehlakı, I ümumi kapital formalaşması, G dövlətin son istehlakı, X ixrac, M idxaldır. Bu yazılışda dövlətin kapital qoyuluşları I-yə daxildir; transferlər isə özlüyündə son məhsul alışı deyil.

Nominal ÜDM cari qiymətlərlə, real ÜDM isə qiymət dəyişmələrindən təmizlənmiş şəkildə ölçülür. Zaman üzrə istehsal artımını real göstərici ilə qiymətləndirmək daha məqsədəuyğundur. Ölkənin böyük ÜDM-i onun əhalisinin mütləq yüksək həyat səviyyəsinə malik olduğunu göstərmir: əhalisi çox olan iqtisadiyyatın ümumi məhsulu böyük ola bilər.

Adambaşına ÜDM = ÜDM / əhalinin sayı. Şərti olaraq 120 milyard manat məhsul və 10 milyon əhali olduqda göstərici ildə 12 000 manatdır. Bu, hər vətəndaşın aldığı əməkhaqqı deyil, bir nəfərə düşən orta istehsal göstəricisidir. Uşaqlar, işləməyənlər, müəssisə mənfəəti və dövlət xidmətləri də ümumi hesabda yer alır. Orta göstərici gəlir bölgüsünü göstərmir.

Alıcılıq qabiliyyəti pariteti

Alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP) müxtəlif valyutaların eyni mal və xidmət həcmini almaq qabiliyyətini müqayisə etməyə imkan verən çevirmə əmsalıdır. Dünya Bankının Beynəlxalq Müqayisələr Proqramı ölkələrarası qiymət fərqlərini nəzərə alan belə müqayisələr hazırlayır. AQP bazarda valyuta alıb-satmaq üçün tətbiq edilən məzənnə deyil. [E6]

Sadə nümunədə müqayisə səbəti A ölkəsində 200 manat, B ölkəsində 100 dollar olsun. Bu səbət üçün AQP 2 manat/dollardır. A ölkəsinin 20 000 manatlıq adambaşına məhsulu həmin sadələşdirilmiş paritetlə 10 000 vahidə çevrilir. Bazar məzənnəsi 4 manat/dollar olduqda isə 5 000 dollar alınardı. Fərq qiymət səviyyələrinin müqayisədə nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir; real AQP hesablaması bir səbətdən daha mürəkkəbdir.

İnsan İnkişafı İndeksi

İnsan İnkişafı İndeksi (İİİ) BMT-nin İnkişaf Proqramının üç ölçünü birləşdirən göstəricisidir: doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu; təhsil üzrə böyüklərin orta təhsil müddəti və uşaqların gözlənilən təhsil müddəti; AQP ilə adambaşına Ümumi Milli Gəlir. Gəlir komponentində ÜDM deyil, ÜMG işlədilir. Normallaşdırılmış üç ölçü indeksinin həndəsi ortası hesablanır; gəlir loqarifmik çevrilir. [E1]

Şərti ölçü indeksləri 0,80; 0,70 və 0,60 olarsa, İİİ = (0,80 × 0,70 × 0,60)^(1/3) ≈ 0,695. Bu, yalnız hesablama məntiqinin nümunəsidir. Həndəsi orta bir sahədə zəifliyin digər sahədə yüksək nəticə ilə tam örtülməsini məhdudlaşdırır. Bununla belə, eyni indeks fərqli sosial problemləri gizlədə bilər.

Meyar	Nəyi göstərir?	Əsas məhdudiyyət
ÜDM	İqtisadiyyatın ümumi istehsal həcmini	Əhali sayı və bölgü barədə təkbaşına kifayət etmir
Adambaşına real ÜDM	Orta real məhsulu	Orta göstəricidir, fərdi rifahla eyni deyil
AQP ilə müqayisə	Qiymət fərqləri nəzərə alınan həcmi	Keyfiyyət və səbət müqayisəsi çətin ola bilər
İİİ	Sağlamlıq, təhsil və gəlirin birgə vəziyyətini	Bütün hüquq, bərabərlik və ekoloji ölçüləri əhatə etmir

Tamamlayıcı göstəricilər

Yoxsulluq səviyyəsi, gəlir bərabərsizliyi, məşğulluğun keyfiyyəti, gender fərqləri, təhlükəsiz suya çıxış və ətraf mühit göstəriciləri ümumi mənzərəni tamamlayır. Məsələn, orta gəlir artsa, lakin ucqar kəndlərdə məktəb və su çatışmazlığı qalsa, bu fərq ayrıca göstərilməlidir. Müqayisədə il, qiymət bazası, valyuta çevirməsi və məlumat mənbəyi eyni olmalıdır.

Cavabın əsas fikri

ÜDM istehsalın həcmini, adambaşına ÜDM orta səviyyəni, AQP ölkələrarası qiymət fərqlərini, İİİ isə insan inkişafının əsas ölçülərini göstərir. Etibarlı nəticə bu meyarların birlikdə təhlilindən alınır.

Mövzu 01 / Sual 04 / Əsas mühazirə [M1]

4. İnkişafın dəyişən mənasını açıqlayın.

Dar istehsal anlayışından geniş rifah anlayışına

İnkişafın mənası iqtisadi təcrübə və cəmiyyətin gözləntiləri dəyişdikcə genişlənmişdir. Əvvəllər diqqət əsasən istehsalın, kapital ehtiyatının və sənayenin artırılmasına yönəlirdi. Sonralar aydın oldu ki, yüksək artım yoxsulluğun, işsizliyin və bərabərsizliyin avtomatik aradan qalxmasını təmin etmir. Buna görə inkişafın qiymətləndirilməsinə insanların gündəlik həyatı, imkanları və təbii mühit daxil edildi.

Bu dəyişmə əvvəlki anlayışın tam rədd edilməsi deyil. İstehsal və məhsuldarlıq yenə vacibdir; dəyişən onların son məqsəd deyil, insanların rifahını təmin edən vasitələr kimi qiymətləndirilməsidir. Yanaşmaların tarixləri də sərt sərhədlər deyil: müxtəlif ideyalar eyni vaxtda inkişaf etmiş və bir-birinə təsir göstərmişdir.

1950-1960-cı illər: artım və sənayeləşmə

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı inkişaf ədəbiyyatında kapital qıtlığı, zəif infrastruktur və aşağı məhsuldarlıq əsas maneələr sayılırdı. Sənayeləşmə, yığımın artırılması və investisiyaların genişləndirilməsi ön plana çəkilirdi. İnkişaf çox vaxt adambaşına milli gəlirin yüksəlməsi və ənənəvi təsərrüfatdan müasir istehsala keçidlə izah olunurdu.

Bu yanaşmanın praktik üstünlüyü ölçülə bilən artım hədəfləri və investisiya proqramları yaratması idi. Lakin istehsal artsa da, yeni iş yerlərinin az yaranması, xidmətlərin bərabər yayılmaması və gəlirin cəmləşməsi kimi problemlər onun məhdudiyyətlərini göstərdi. Milli gəlirin artması ilə insanların həyatının yaxşılaşması arasında vasitəçi mexanizmlər araşdırılmalı oldu.

1970-ci illər: bölgü, məşğulluq və əsas ehtiyaclar

Bu mərhələdə “artımın faydası kimə çatır?” sualı gücləndi. İnkişafın nəticəsi yoxsulluğun azalması, məhsuldar məşğulluq və gəlirin daha geniş əhali qruplarına çatması ilə qiymətləndirilməyə başlandı. Əsas ehtiyaclar yanaşması qidalanma, yaşayış yeri, təhsil, ilkin səhiyyə, su və sanitariyaya çıxışı önə çıxardı.

Burada iki fikir vacibdir. Birincisi, kasıb ailənin rifahı yalnız pul gəlirindən asılı deyil: pulsuz və keyfiyyətli məktəb onun faktiki imkanlarını yüksəldə bilər. İkincisi, sosial xidmətlər yalnız artımın nəticəsi deyil, gələcək məhsuldarlığın da səbəbidir. Sağlam və savadlı insan daha səmərəli işləyir, yeni texnologiyaları daha rahat mənimsəyir.

İnsan inkişafı və imkanlar yanaşması

İnsan inkişafı yanaşmasında mərkəzi məsələ insanların dəyər verdikləri həyatı yaşamaq imkanlarının genişlənməsidir. Gəlir seçimləri artırır, lakin eyni gəlir sağlamlıq, təhlükəsizlik və ictimai iştirak baxımından fərqli nəticələr yarada bilər. Fiziki məhdudiyyəti olan şəxs üçün nəqliyyatın əlçatanlığı, qız uşağı üçün məktəbə təhlükəsiz yol, gənc üçün iş imkanları pul gəliri qədər mühüm ola bilər.

Bu ideyaların nəzəri kökləri əvvəlki dövrlərə gedib çıxır; 1980-ci illərdə imkanlar yanaşması gücləndi, 1990-cı ildən İnsan İnkişafı Hesabatları onun ölçülməsini sistemləşdirdi. İİİ

sağlamlıq, təhsil və gəliri birləşdirərək bu geniş baxışın əsas hissəsini praktik müqayisəyə çevirdi. [E1]

Davamlı inkişaf və müasir yanaşma

1987-ci il “Bizim ümumi gələcəyimiz” hesabatı indiki ehtiyacların ödənilməsi ilə gələcək nəsillərin imkanlarının qorunmasını əlaqələndirdi. Məntiq budur ki, bugünkü istehsal artımı torpağın məhsuldarlığını, su ehtiyatlarını və ekoloji təhlükəsizliyi dağıdırsa, rifahın gələcək bazası zəifləyir. İqtisadi, sosial və ekoloji nəticələr birlikdə nəzərə alınmalıdır. [E8]

Müasir baxış inklüzivliyi, iqtisadiyyatın böhranlara davamlılığını, institutların keyfiyyətini və imkan bərabərliyini də vurğulayır. Rəqəmsallaşma məhsuldarlığı artıra bilər, lakin bacarığı və internetə çıxışı olmayanları kənarda qoyarsa, inkişafın faydaları qeyri-bərabər yayılar. Beləliklə, bir sahədə irəliləyiş digər sahələrdəki itkilərlə birlikdə qiymətləndirilir.

Dəyişən məna üçün nümunə

Bir regionda zavod açılması ənənəvi yanaşmada istehsal və investisiya artımı kimi qiymətləndirilər. Geniş yanaşma əlavə olaraq iş yerlərinin təhlükəsizliyinə, qadınların məşğulluğuna, gəlirin yerli əhaliyə çatmasına, çayın çirklənməsinə və peşə təhsilinə baxar. Eyni layihənin inkişaf təsiri bu nəticələrin məcmusundan asılıdır.

Cavabın əsas fikri

İnkişaf anlayışı istehsal və sənayeləşmədən başlayaraq əsas ehtiyacların ödənilməsinə, insan imkanlarının genişlənməsinə və ekoloji davamlılığa doğru genişlənmişdir. Artım vacib vasitədir, son qiymətləndirmə isə insanların rifahıdır.

Mövzu 01 / Sual 05 / Əsas mühazirə [M1]

5. İqtisadi inkişafın ÜDM və adambaşına düşən ÜDM meyarı ilə ölçülməsinin çətinliklərini izah edin.

Göstəricinin məqsədi ilə inkişafın məqsədini fərqləndirmək

ÜDM iqtisadi istehsalın ölçüsüdür; insan rifahının bütün tərəflərini ölçmək üçün yaradılmayıb. Adambaşına ÜDM həmin istehsalın əhali sayına nisbətidir. Buna görə bu göstəricilərin məhdudiyyətlərini iki qrupa ayırmaq olar: məhsulun düzgün hesablanması çətinlikləri və düzgün hesablanmış məhsulun belə inkişafı tam göstərməməsi.

Hesablama və beynəlxalq müqayisə çətinlikləri

1. İnflyasiya və qiymət bazası. Nominal ÜDM istehsal dəyişmədən qiymət artımına görə yüksələ bilər. Real göstəriciyə keçmək üçün qiymət indeksləri lazımdır. Baza ilinin seçimi, yeni məhsullar, keyfiyyət dəyişiklikləri və xidmətlərin qiymətinin ölçülməsi hesablamanı çətinləşdirir. Məsələn, daha güclü kompüterin bahalaşmasını yalnız inflyasiya kimi qiymətləndirmək düzgün deyil.

2. Valyuta məzənnəsi və qiymət fərqləri. Milli valyutada hesablanan ÜDM ümumi valyutaya çevrilərkən məzənnə dəyişməsi sıralamanı real istehsal dəyişmədən dəyişə bilər. AQP qiymət səviyyəsi fərqlərini azaltmağa kömək edir. Lakin müqayisə olunan məhsulların keyfiyyəti, şəhər və kənd qiymətləri, istehlak səbətləri və xidmətlərin xüsusiyyətləri AQP hesablamasında da çətinlik yaradır. [E6]

3. Qeyri-formal və müşahidə olunmayan istehsal. Qeydiyyatsız ustalar, kiçik ticarət və ev təsərrüfatlarının bəzi istehsal fəaliyyətləri barədə məlumat toplamaq çətindir. Bu fəaliyyətlər istehsal sərhədinə daxildirsə, prinsipcə ÜDM-də nəzərə alınmalıdır. Problem onların hamısının anlayış olaraq istisna edilməsi deyil, tam müşahidə və qiymətləndirmənin çətinliyidir. Sorğular və dolayı hesablamalar bu boşluğu azaltmağa çalışır. [E7]

4. Öz istehlakı üçün istehsal və ödənişsiz əmək. Ailənin öz istehlakı üçün yetişdirdiyi kənd təsərrüfatı məhsulu milli hesabların istehsal sərhədinə daxildir; bazarda satılmaması onun avtomatik çıxarılması demək deyil. Əvəzində ailə üzvlərinin bir-birinə göstərdiyi ödənişsiz ev və qulluq xidmətləri adətən ÜDM-in əsas istehsal hesabına daxil edilmir. Eyni qulluq xidməti ödənişli bazar xidmətinə çevriləndə ÜDM arta bilər, halbuki görülən işin həcmi az dəyişə bilər. [E7]

5. Məlumat keyfiyyəti. Müəssisə və əhali registrlərinin zəifliyi, gecikmiş sorğular, münaqişə və metodoloji fərqlər müqayisəni çətinləşdirir. Əhali sayının səhv qiymətləndirilməsi adambaşına göstəriciyə də ötürülür. Müxtəlif illərin və fərqli qiymət bazalarının məlumatları ehtiyatsız birləşdirilməməlidir.

İnkişafı ifadə etməkdə məhdudiyyətlər

6. Gəlir bölgüsünü gizlədir. Şərti ölkədə on nəfərin ümumi gəliri 100 000 manatdırsa, orta göstərici 10 000 manatdır. Gəlirin 70 000 manatını bir nəfər alırsa, qalan doqquz nəfərin hər birinə orta hesabla təxminən 3 333 manat düşür. Orta göstərici çoxluğun vəziyyətini düzgün təsvir etməyə bilər. Median gəlir, yoxsulluq və bərabərsizlik göstəriciləri ayrıca lazımdır.

7. İstehsalın strukturu və məşğulluğun keyfiyyəti görünmür. Eyni ÜDM xammal hasilatı və ya yüksək bacarıq tələb edən şaxələnmiş istehsal hesabına yarana bilər. Borc, texnologiya və bir məhsuldan asılılıq gələcək riskləri fərqləndirir. ÜDM-in cədvəl üzrə bölgüsü strukturu göstərsə də, tək yekun rəqəm bunu açıqlamır.

8. Təbii kapital və sosial rifah tam əks olunmur. Meşənin qırılması cari məhsulu artıra, lakin gələcək gəlir və ekosistem xidmətlərini azalda bilər. Çirklənməni təmizləmək üçün xərc də istehsal hesabına düşə bilər; buna görə ÜDM artımından ətraf mühitin yaxşılaşdığı nəticəsi çıxmır. İstirahət vaxtı, təhlükəsizlik və xidmətlərin əlçatanlığı da ayrıca qiymətləndirilməlidir.

9. Daxildə istehsalla sakinlərin gəliri eyni deyil. Xarici müəssisələrin ölkədə yaratdığı məhsul ÜDM-ə daxildir; gəlirin bir hissəsi xaricə aid ola bilər. Ölkə sakinlərinin ilkin gəlirini qiymətləndirərkən Ümumi Milli Gəlir kimi göstəricilər də lazımdır. Ümumi və xalis göstəricilər arasında amortizasiya fərqi də nəzərə alınmalıdır.

Cavabın əsas fikri

ÜDM və adambaşına ÜDM faydalı başlanğıcdır, lakin qiymət, məzənnə və məlumat problemləri ilə yanaşı bölgü, sağlamlıq, təhsil və ekologiyanı tam göstərmir. İnkişafı qiymətləndirmək üçün onları sosial, institusional və ekoloji göstəricilərlə tamamlamaq lazımdır.

Mövzu 02 / Sual 06 / Əsas mühazirə [M2]

6. Zəif inkişafın müəyyən edilməsi hansı meyarlar əsasında və kim tərəfindən fərqləndirilmişdir?

Müəllif və yanaşmanın məqsədi

Təqdim olunmuş mühazirədə zəif inkişafın müəyyən edilməsinin üç əsas meyar üzrə fərqləndirilməsi iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Saymon Kuznetsə aid edilir. İmtahan cavabının əsas hissəsi həmin üç meyarı düzgün adlandırmaq və onların hansı sualı cavablandırdığını izah etməkdir. Buradakı müəllif aidiyyəti mühazirənin təqdimatıdır; bunu ilkin əsərdən sözbəsöz sitat kimi qəbul etmək lazım deyil.

Zəif inkişaf yalnız istehsalın azlığı deyil. Ölkə həm başqa ölkələrlə müqayisədə geri qala, həm öz imkanlarından zəif istifadə edə, həm də əhalisinin əsas ehtiyaclarını ödəməyə bilər. Üçlü bölgü bu müxtəlif vəziyyətləri bir-birindən ayırır. Beləliklə, gəlir, resurs potensialı və insan ehtiyacları eyni hadisənin müxtəlif tərəflərini göstərir.

Birinci meyar: beynəlxalq inkişaf fərqləri

Bu yanaşma ölkənin inkişaf səviyyəsini digər ölkələrlə müqayisədə qiymətləndirir. Adambaşına real gəlir, AQP ilə məhsul, sənayenin strukturu, enerji və sosial xidmətlərə çıxış kimi göstəricilərdən istifadə oluna bilər. Əsas sual belədir: “Ölkə müqayisə edilən iqtisadiyyatlara nəzərən hansı mövqedədir?”

Üstünlüyü ümumi müqayisə və inkişaf fərqlərinin izlənməsidir. Məhdudiyyəti isə nisbi xarakteridir. Ölkənin bütün göstəriciləri yaxşılaşa, lakin digərləri daha sürətlə irəlilədiyi üçün sıralamadakı yeri dəyişməyə bilər. Odur ki, beynəlxalq mövqe ilə ölkənin öz tarixi irəliləyişi ayrıca araşdırılmalıdır.

İkinci meyar: resurslardan istifadə

Bu yanaşmada faktiki istehsal ölkənin malik olduğu əmək, kapital, torpaq, bilik və təşkilati imkanlarla müqayisə edilir. İşsizlik, gizli işsizlik, boş istehsal gücləri, zəif infrastruktur və məhsuldarlıq resursların istifadə olunmamasını göstərə bilər. Əsas sual budur: “Mövcud imkanlardan nə qədər səmərəli istifadə edilir?”

Məsələn, avadanlığı və sifariş potensialı olan müəssisə elektrik kəsintiləri üzündən aşağı güclə işləyirsə, problem yalnız kapitalın azlığı deyil, tamamlayıcı infrastrukturun çatışmazlığıdır. Burada resursların miqdarı ilə onların səmərəli birləşdirilməsi fərqləndirilir. Lakin bütün mövcud resursların işlədilməsi yüksək inkişaf demək deyil: texnologiya və insan kapitalı özü də zəif ola bilər.

Üçüncü meyar: sosial və fərdi əsas tələbatlar

Bu yanaşma əhalinin qidalanma, mənzil, geyim, səhiyyə, təhsil, su və sanitariya kimi zəruri ehtiyaclarının ödənilməsinə baxır. Əsas sual “İnsanlar layiqli həyat üçün zəruri xidmət və imkanlara malikdirmi?” şəklindədir. Qiymətləndirmə orta gəlirlə yanaşı xidmətin əlçatanlığını və keyfiyyətini nəzərə alır.

Məsələn, ölkədə orta gəlir nisbətən yüksək olsa da, müəyyən bölgədə uşaqlar məktəbə gedə bilmir və içməli su təhlükəsiz deyilsə, əsas tələbatlar yanaşması həmin məhrumiyyəti üzə çıxarır. Bu, ümumi iqtisadi nəticənin əhali qruplarına necə çatdığını yoxlamağa imkan verir.

Meyar	Müqayisə bazası	Nəyi üzə çıxarır?
Beynəlxalq fərqlər	Digər ölkələrin göstəriciləri	İnkişaf səviyyələri arasındakı məsafəni
Resurslardan istifadə	Ölkənin istehsal imkanları	İstifadə olunmayan və səmərəsiz imkanları
Əsas tələbatlar	Minimum layiqli həyat şərtləri	İnsanların faktiki məhrumiyyətlərini

Meyarların birlikdə istifadəsi

Bu meyarlar bir-birini əvəz etmir. Gəliri aşağı olan ölkə resurslarını tam işlədə bilər; deməli, onun uzunmüddətli texnoloji və təhsil imkanları genişləndirilməlidir. Gəliri artan ölkədə isə sosial xidmətlərin bölgüsü zəif qala bilər. Diaqnoz fərqli olduqda uyğun siyasət də fərqli olur: bir halda iş yerləri və infrastruktur, digərində təhsil, səhiyyə və xidmətə çıxış önə çıxır.

Cavabın əsas fikri

Mühazirəyə əsasən, Kuznetsə aid edilən bölgü üç meyara söykənir: beynəlxalq inkişaf fərqləri, resurslardan istifadə və əsas sosial-fərdi tələbatların ödənilməsi. Bunlar müvafiq olaraq nisbi mövqeyi, potensialdan istifadəni və həyat şəraitini qiymətləndirir.

Mövzu 02 / Sual 07 / Əsas mühazirə [M2]

7. Zəif inkişafın müəyyən edilməsi üçün beynəlxalq inkişaf fərqlərinə görə yanaşmanı izah edin.

Yanaşmanın məntiqi

Beynəlxalq inkişaf fərqləri yanaşması ölkələrin iqtisadi və sosial göstəricilərinin müqayisəsinə əsaslanır. Ölkənin zəif inkişaf səviyyəsi onun digər iqtisadiyyatlarla arasındakı məsafə vasitəsilə müəyyən edilir. Burada qiymətləndirmə nisbi xarakter daşıyır: “aşağı” və “yüksək” anlayışları seçilmiş müqayisə qrupundan və göstəricidən asılıdır.

Məqsəd ölkələri sadəcə sıraya düzmək deyil, fərqlərin hansı sahələrdə yarandığını görməkdir. İki ölkənin orta gəliri yaxın olsa da, birində təhsil, digərində səhiyyə daha yaxşı ola bilər. Buna görə yekun mövqedən əvvəl göstəricinin məzmunu və hesablanma üsulu yoxlanmalıdır. Mühazirə bu yanaşmada pul ifadəli və qeyri-pul meyarlarını fərqləndirir.

Pul və gəlir göstəriciləri

ÜDM iqtisadiyyatın ümumi ölçüsünü göstərir, lakin əhalinin sayı nəzərə alınmadıqda həyat səviyyəsi barədə məhdud məlumat verir. Adambaşına ÜDM ölkələri orta istehsal imkanına görə müqayisə etməyə kömək edir. Zaman üzrə dəyişmədə real göstərici, ölkələrarası həyat səviyyəsi müqayisəsində isə qiymət fərqlərinə düzəliş xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Şərti olaraq A ölkəsinin ÜDM-i 200 milyard, əhalisi 40 milyon, B ölkəsinin ÜDM-i 60 milyard, əhalisi 5 milyon olsun. A-nın iqtisadiyyatı ümumi həcmə görə böyükdür, amma adambaşına məhsul A-da 5 000, B-də 12 000 vahiddir. Deməli, ümumi güc ilə orta istehsal səviyyəsinə görə iki fərqli nəticə alınır.

AQP ilə müqayisə qiymət səviyyələrini nəzərə alaraq daha uyğun həcm göstəricisi yaradır. Bununla belə, xarici valyutada borc ödəmək qabiliyyəti və beynəlxalq maliyyə axınları kimi məsələlərdə bazar məzənnəsinin ayrıca rolu qalır. Bir ölçünü bütün məqsədlər üçün ən düzgün saymaq olmaz. [E6]

Qeyri-pul göstəriciləri

Mühazirədə adambaşına elektrik istehlakı, kompüterlərin sayı, emal sənayesinin payı, sement və neft-kimya məhsullarının istehsalı və istifadəsi kimi göstəricilər göstərilir. Onlar infrastruktur, texnoloji imkan və sənayeləşmə haqqında dolayı məlumat verir. Məsələn, elektrik şəbəkəsinin etibarlılığı istehsalın və məişətin təşkilini asanlaşdırır; rəqəmsal vasitələrə çıxış məlumat və təhsil imkanlarını genişləndirir.

Bu göstəricilər avtomatik rifah ölçüsü deyil. Enerji istehlakının çoxluğu bəzən səmərəsizlikdən, sement istehsalının artması isə qısamüddətli tikinti dalğasından qaynaqlana bilər. Kompüter sayının özü istifadə bacarığını və internet keyfiyyətini göstərmir. Ona görə müasir təhlildə sağlamlıq, təhsil, məhsuldar məşğulluq, yoxsulluq və xidmətə çıxış göstəriciləri də əlavə edilir.

Müqayisə necə qurulmalıdır?

Əvvəl məqsəd seçilir: orta həyat səviyyəsi, sənaye imkanları, yoxsa insan inkişafı araşdırılır? Sonra eyni il və uyğun metodologiya üzrə göstəricilər götürülür. Müqayisə edilən ölkələrin əhali ölçüsü, təbii şəraiti, demoqrafiyası və resurs asılılığı nəzərə alınır. Yalnız yekun indeks yox, onu yaradan altgöstəricilər də təhlil olunur.

Mütləq irəliləyişlə nisbi irəliləyiş fərqləndirilməlidir. Ölkənin orta real gəliri 5 000-dən 6 000-ə qalxarsa, artım 20%-dir. Müqayisə ölkəsində gəlir 10 000-dən 13 000-ə yüksələrsə, birinci ölkənin gəlir nisbəti 50%-dən təxminən 46%-ə enir. Birinci ölkə yaxşılaşır, lakin müqayisə ölkəsinə yaxınlaşmır. Bu, “inkişaf” ilə “yaxınlaşma”nın eyni olmadığını göstərir.

Üstünlüklər və məhdudiyyətlər

Yanaşma beynəlxalq fərqləri görünən edir, siyasət üçün müqayisə bazası yaradır və zaman üzrə yaxınlaşmanı izləməyə imkan verir. Lakin orta göstəricilər ölkədaxili bərabərsizliyi gizlədir; məlumat keyfiyyəti və göstərici seçimi sıralamanı dəyişir. Sıralamada yuxarı qalxmaq ayrıca məqsədə çevrilərsə, insanların real ehtiyacları arxa plana keçə bilər.

Cavabın əsas fikri

Beynəlxalq fərqlər yanaşması zəif inkişafı başqa ölkələrlə müqayisədə ölçür. Etibarlı nəticə pul və qeyri-pul göstəricilərinin, qiymət fərqlərinin və ölkədaxili bölgünün birlikdə nəzərə alınmasını tələb edir.

Mövzu 02 / Sual 08 / Əsas mühazirə [M2]

8. Resurslardan istifadəyə əsasən zəif inkişafın müəyyən edilməsi və ölçülməsini əsaslandırın.

Resurs potensialı və faktiki nəticə

Resurslardan istifadə yanaşması ölkənin malik olduğu əmək, fiziki kapital, təbii ehtiyat, bilik və təşkilati imkanlardan nə dərəcədə məhsuldar istifadə etdiyini araşdırır. Eyni resurs miqdarı fərqli texnologiya və institutlar şəraitində müxtəlif istehsal yarada bilər. Buna görə təkcə sərvətin mövcudluğu deyil, onun istifadəsinin keyfiyyəti də əhəmiyyətlidir.

Mühazirədə iki üsul önə çəkilir: potensial istehsalla faktiki istehsalın müqayisəsi və ayrı-ayrı resursların istifadə səviyyəsinin ölçülməsi. Birinci ümumi nəticəyə, ikinci isə məhdudiyyətin hansı amildə yarandığına baxır. Bu yanaşma xüsusilə işsizliyin, boş güclərin və zəif infrastrukturun istehsalı məhdudlaşdırdığı halları izah edir.

Potensial ÜDM və istehsal fərqi

Potensial ÜDM mövcud əmək, kapital, texnologiya və institusional şəraitdə iqtisadiyyatın davamlı istehsal edə biləcəyi səviyyə kimi götürülür. Faktiki ÜDM bunun altında qaldıqda mənfi istehsal fərqi yaranır. İstehsal fərqi = faktiki ÜDM − potensial ÜDM; nisbi fərq = (faktiki ÜDM − potensial ÜDM) / potensial ÜDM × 100. Potensial göstərici birbaşa müşahidə edilmir, modellə qiymətləndirilir. [E9]

Şərti nümunədə potensial ÜDM 100 milyard, faktiki ÜDM 85 milyard manatdırsa, fərq −15 milyard və ya −15%-dir. Bu nəticə iqtisadiyyatın mövcud imkanlarından aşağı işlədiyini göstərə bilər. Səbəb zəif tələb, maliyyə məhdudiyyəti, elektrik çatışmazlığı və ya resursların uyğun işlərə keçə bilməməsi ola bilər. Rəqəm səbəbi özü müəyyən etmir; əlavə məlumat lazımdır.

Mühazirədə fərq sıfır olduqda resursdan natamam istifadə probleminin aradan qalxdığı vurğulanır. Bu fikri bütün zəif inkişafın yox olması kimi yozmaq olmaz. Aşağı texnologiyalı iqtisadiyyat öz mövcud potensialına çata bilər, amma gəliri və təhsil səviyyəsi yenə aşağı qala bilər. Qısamüddətli istifadə boşluğu ilə uzunmüddətli imkanların zəifliyi ayrı problemlərdir.

Ayrı-ayrı resursların istifadə göstəriciləri

Əmək resursları. İşsizlik səviyyəsi işsiz, işləməyə hazır və iş axtaran şəxslərin işçi qüvvəsində payını göstərir. Lakin aşağı rəsmi işsizlik bütün əmək potensialının yaxşı istifadə edildiyini sübut etmir. Natamam iş vaxtı, mövsümi məşğulluq, çox aşağı məhsuldarlıq və gizli işsizlik də nəzərə alınmalıdır. İş axtarmaqdan vaz keçənlər isə ayrıca qiymətləndirilməlidir.

Fiziki kapital. İstehsal gücündən istifadə göstəricisi faktiki buraxılışın uyğun istehsal imkanına nisbətini göstərir. Müəssisə ildə 10 000 vahid istehsal edə bildiyi halda 6 000 istehsal edirsə, istifadə 60%-dir. Amma 100% göstərici həmişə optimal deyil: təmir, ehtiyat güc və tələbin dəyişməsi normal fəaliyyətin hissəsidir. Köhnəlmiş avadanlığı tam işlətmək yüksək məhsuldarlığa bərabər deyil.

Torpaq və təbii ehtiyatlar. Yararlı torpağın istifadəsi, suvarma, məhsuldarlıq, su itkiləri və hasilatın əlavə dəyəri araşdırıla bilər. İstifadə edilməyən hər torpağı əkmək və bütün yeraltı sərvəti dərhal çıxarmaq məqsədəuyğun deyil. Ekoloji hədlər, alternativ istifadə, gələcək nəsillərin maraqları və bazar tələbi nəzərə alınmalıdır.

İnsan kapitalı və təşkilatlanma. Təhsilli şəxsin bacarığına uyğun iş tapa bilməməsi, müəssisələrin idarəetmə zəifliyi və elm-istehsal əlaqələrinin qırılması da resurs itkisidir. Burada problem işçi sayından çox biliklərin uyğun istifadəsidir. Peşə təhsili ilə müəssisələrin ehtiyaclarının əlaqələndirilməsi bu uyğunsuzluğu azalda bilər.

Siyasət baxımından nəticə

Əgər güclər sifariş çatışmazlığından boş qalırsa, tələbin və maliyyəyə çıxışın yaxşılaşması kömək edə bilər. Elektrik və nəqliyyat problemi varsa, infrastruktur önə çıxır. Məhsuldarlıq aşağıdırsa, texnologiya, bacarıq və institutlar yenilənməlidir. Eyni siyasəti bütün məhdudiyyətlərə tətbiq etmək səmərəli deyil.

Cavabın əsas fikri

Bu yanaşma faktiki istehsalı mövcud imkanlarla tutuşdurur və resurs itkilərinin mənbəyini axtarır. Resursları daha tam işlətmək və onların məhsuldarlığını yüksəltmək fərqli, bir-birini tamamlayan inkişaf vəzifələridir.

Mövzu 02 / Sual 09 / Əsas mühazirə [M2]

9. Sosial və fərdi əsas tələbatların ödənilməsinə əsasən zəif inkişafın müəyyən edilməsini əsaslandırın.

Yanaşmanın mahiyyəti

Əsas tələbatlar yanaşması zəif inkişafı insanların layiqli həyat üçün zəruri ehtiyaclarını ödəyə bilməməsi kimi qiymətləndirir. Təhlilin başlanğıcı ölkənin nə qədər istehsal etməsi deyil, əhalinin qidalanma, yaşayış, geyim, təhsil, sağlamlıq, təhlükəsiz su və sanitariya imkanlarıdır. Bu, gəlirin yaratdığı imkanlarla insanların faktiki əldə etdiyi nəticələr arasındakı fərqi görməyə kömək edir.

Yanaşmanın əsası budur ki, bəzi zəruri xidmətlər yalnız ailənin bazardan alış qabiliyyətindən asılı deyil. Məktəb uzaqdırsa, su şəbəkəsi yoxdursa və ya səhiyyə müəssisəsində mütəxəssis çatışmırsa, əlavə pul gəliri problemin hamısını həll etməyə bilər. Buna görə fərdi istehlakla ictimai xidmətlərin təminatı birlikdə araşdırılır.

Hansı ehtiyaclar və göstəricilər nəzərə alınır?

Qidalanma. Yetərli kaloriyə çıxışla yanaşı zülal, mikroelementlər və qidanın təhlükəsizliyi əhəmiyyətlidir. Uşaqlarda yaşa görə boy və çəki göstəriciləri uzunmüddətli çatışmazlıqları üzə çıxara bilər. Ailədə ərzaq xərclərinin olması hər üzvün adekvat qidalandığını avtomatik göstərmir; ailədaxili bölgü də rol oynayır.

Yaşayış yeri və geyim. Mənzilin mövcudluğu ilə yanaşı dayanıqlığı, həddindən artıq sıxlıq, isitmə və təhlükəsiz mühit nəzərə alınır. Mənzilə sahib olmaq özlüyündə keyfiyyətli yaşayış şəraitinin təmin edilməsi demək deyil. Geyim ehtiyacı iqlimə, sağlamlığa və cəmiyyətdə iştirak imkanına uyğun qiymətləndirilir.

Sağlamlıq. İlkin səhiyyəyə çıxış, xidmətin məsafəsi və qiyməti, peyvəndləmə, ana və uşaq sağlamlığı, qarşısı alına bilən xəstəliklər əsas göstəricilər sırasındadır. Xidmətin kağız üzərində mövcudluğu faktiki əlçatanlıqla eyni deyil: dərman, personal və müalicənin keyfiyyəti də yoxlanmalıdır.

Təhsil. Məktəbə qəbul, davamiyyət, təhsili bitirmə, savadlılıq və öyrənmə nəticələri araşdırılır. Binanın tikilməsi vacibdir, amma müəllim, dərslik və təhlükəsiz nəqliyyat olmadıqda ehtiyac tam ödənmir. Təhsilin qızlara, kənd uşaqlarına və əlilliyi olan şəxslərə əlçatanlığı ayrıca nəzərə alınmalıdır.

Su, sanitariya və əsas enerji. Təhlükəsiz su xəstəlik riskini, su daşımağa sərf olunan vaxtı və ailənin yükünü azalda bilər. Sanitariya yalnız şəxsi rahatlıq deyil, bütöv yaşayış məntəqəsində sağlamlıqla əlaqəlidir. Etibarlı enerji isə təhsil, qidanın saxlanması və kiçik biznes fəaliyyəti üçün imkan yaradır.

Ölçmə və bölgü məsələsi

Təhlildə hər ehtiyac üçün minimum səviyyə müəyyən edilir və həmin səviyyədən məhrum əhalinin payı hesablanır. Məsələn, 1 000 ailədən 300-nün təhlükəsiz suya çıxışı yoxdursa, bu ölçü üzrə məhrumiyyət 30%-dir. Lakin digər ehtiyacların paylarını sadəcə toplamaq olmaz: eyni ailə həm sudan, həm də təhsildən məhrum ola bilər. Üst-üstə düşmə araşdırılmalıdır.

Orta göstəricidən əlavə region, cins, yaş, gəlir qrupu və yaşayış yeri üzrə bölgü vacibdir. Ölkədə ümumi məktəbləşmə yüksək olsa da, müəyyən ucqar rayonda vəziyyət aşağı qala bilər. Əsas tələbatlar yanaşması məhz bu kənarda qalan qrupları göstərmək gücünə malikdir.

Üstünlüklər və məhdudiyyətlər

Üstünlüyü insan həyatına birbaşa bağlı olması və siyasət üçün konkret hədəf yaratmasıdır: su şəbəkəsi, məktəb, ilkin səhiyyə, qidalanma proqramı. Sosial xərclərin nəticəsi də bu vasitə ilə yoxlanıla bilər. Ancaq minimumların seçimi mübahisəli ola bilər; ehtiyaclar zaman, iqlim və sosial mühit üzrə dəyişir.

Digər çətinlik keyfiyyət və qeyri-maddi ehtiyacların ölçülməsidir. Təhlükəsizlik, ləyaqət, qərarlarda iştirak və ayrı-seçkilikdən azadlıq sadə say göstəricisinə asan çevrilmir. Bundan başqa, yalnız minimuma çatmağa fokuslanmaq uzunmüddətli məhsuldarlıq və struktur dəyişikliklərini arxa plana keçirə bilər. Buna görə yanaşma gəlir və resurs təhlili ilə tamamlanmalıdır.

Cavabın əsas fikri

Əsas tələbatlar yanaşması zəif inkişafı insanların zəruri həyat şərtlərindən məhrumluğu ilə müəyyən edir. Etibarlı qiymətləndirmə xidmətin sayını, keyfiyyətini, faktiki əlçatanlığını və sosial qruplar üzrə bölgüsünü birlikdə nəzərə alır.

Mövzu 02 / Sual 10 / Əsas mühazirə [M2]

10. Zəif inkişaf etmiş ölkələrin xüsusiyyətlərini və onların hər birinin qısa xarakteristikasını açıqlayın.

Ümumi xarakteristika

Zəif inkişaf aşağı gəlir, zəif məhsuldarlıq, sosial məhrumiyyət və institusional məhdudiyyətlərin əlaqəli şəkildə mövcud olmasıdır. Mühazirədə xüsusiyyətlər makroiqtisadi, demoqrafik, humanitar, sektorial, sosial, siyasi və inzibati istiqamətlər üzrə qruplaşdırılır. Bunlar bütün aşağı gəlirli ölkələr üçün dəyişməz siyahı deyil: ölkələr resurs, tarix və dövlət imkanlarına görə fərqlənir. Təhlildə yayılmış meyillərlə hər ölkənin faktiki vəziyyəti ayrılmalıdır.

Makroiqtisadi xüsusiyyətlər

Adambaşına gəlir və əmək məhsuldarlığı adətən aşağı olur. Əhalinin böyük hissəsi gəlirini əsas istehlaka sərf etdiyindən yığım imkanları məhdudlaşır. İnvestisiya azlığı avadanlıq və texnologiyanın yenilənməsini ləngidə, bu da məhsuldarlığı yenidən aşağı səviyyədə saxlaya bilər. Gəlir bərabərsizliyi yüksəkdirsə, orta göstərici çoxluğun yaşayışını yaxşı təsvir etmir.

İxracın az sayda məhsulda cəmləşməsi qiymət və hava şəraiti kimi şoklara həssaslıq yarada bilər. Maşın, dərman, enerji və aralıq məhsullar üzrə idxaldan asılılıq valyuta çatışmazlığı riskini artırır. Lakin idxalın mövcudluğu özlüyündə zəif inkişaf deyil; əsas məsələ idxalı maliyyələşdirən dayanıqlı gəlir və məhsuldar imkanların olub-olmamasıdır.

Demoqrafik xüsusiyyətlər

Bəzi ölkələrdə doğum yüksək, uşaq və gənclərin əhalidə payı böyükdür. Bu vəziyyət məktəb, səhiyyə və gələcək iş yerlərinə tələbi sürətlə artırır. Asılılıq yükü işləyən əhaliyə düşən istehlak tələbatını yüksəldə bilər. Ancaq gənc əhali uyğun təhsil və məşğulluq olduqda inkişaf üçün üstünlüyə də çevrilə bilər.

Kənddən şəhərə miqrasiya istehsalın yerləşməsini dəyişir. Şəhərlər kifayət qədər məhsuldar iş, mənzil və nəqliyyat yarada bilmədikdə qeyri-formal məşğulluq və əlverişsiz yaşayış genişlənə bilər. Əhali artımını inkişafın yeganə səbəbi kimi təqdim etmək düzgün deyil: məhsuldarlıq, xidmətlər və institutlar da nəticəni müəyyən edir.

Humanitar xüsusiyyətlər

Keyfiyyətli təhsil, səhiyyə və qidalanmaya çıxış məhdud ola bilər. Məktəbdən yayınma, aşağı öyrənmə nəticələri və bacarıq çatışmazlığı insan kapitalını zəiflədir. Sağlamlıq problemləri əmək qabiliyyətini azaldır, müalicə xərcləri isə ailəni borclanmaya və uşağın məktəbdən çıxmasına məcbur edə bilər. Beləliklə, sosial məhrumiyyət iqtisadi zəifliyi yenidən yaradır.

Təmiz su, sanitariya və etibarlı enerjinin çatışmazlığı xüsusilə yoxsul və ucqar ərazilərə təsir edir. Orta ömür və uşaq sağlamlığı kimi göstəricilər bu çatışmazlıqların ümumi nəticəsini göstərə bilər. Lakin ölkə üzrə orta göstərici regionlar arasındakı böyük fərqləri gizlədə bilər.

Sektorial və texnoloji xüsusiyyətlər

Kənd təsərrüfatında məşğulluğun payı yüksək, bir işçiyə düşən məhsul isə aşağı ola bilər. Emal sənayesinin və istehsalı dəstəkləyən xidmətlərin zəifliyi kənd təsərrüfatı məhsullarının əlavə dəyərini məhdudlaşdırır. İqtisadiyyat daxilində müasir, yüksək məhsuldar müəssisələrlə aşağı məhsuldar fəaliyyətlərin yanaşı mövcudluğu dual quruluş yaradır.

Texnologiya idxal edilsə belə, onu mənimsəmək üçün mühəndis, texnik, idarəetmə və yerli təchizatçı çatışmaya bilər. Xidmət sektorunun böyük payı da avtomatik yüksək inkişaf deyil: aşağı gəlirli küçə ticarəti ilə yüksək məhsuldar logistika və proqramlaşdırma eyni iqtisadi məna daşımır. Sahənin payı ilə onun məhsuldarlığı birlikdə araşdırılmalıdır.

Sosial, siyasi və inzibati xüsusiyyətlər

Torpaq və aktivlərə çıxışın qeyri-bərabərliyi, sosial hərəkətliliyin məhdudluğu, gender maneələri və bəzən uşaq əməyi imkan fərqlərini dərinləşdirir. Bunlar insanların dəyişməz mədəni keyfiyyətləri deyil, iqtisadi və institusional şəraitlə bağlı problemlərdir. Hüquqların və xidmətlərin genişlənməsi bu məhdudiyyətləri dəyişə bilər.

Dövlətin məlumat toplama, vergi yığma, müqavilələri təmin etmə və layihə icra etmə imkanlarının zəifliyi inkişaf siyasətini çətinləşdirir. Korrupsiya və qeyri-şəffaf qərarlar resursları məhsuldar fəaliyyətdən yayındıra bilər. Eyni zamanda bütün problemləri yalnız dövlətlə izah etmək olmaz: zəif rəqabət, maliyyə bazarlarının məhdudluğu və xarici şoklar da rol oynayır.

Qarşılıqlı əlaqə və nəticə

Aşağı gəlir təhsilə sərmayəni azalda, zəif təhsil məhsuldarlığı məhdudlaşdıra, aşağı məhsuldarlıq isə gəliri yenidən aşağı saxlaya bilər. Bu əlaqə ayrı tədbirdən çox tamamlayıcı siyasət tələb edir: istehsal imkanları, sosial xidmətlər və institusional keyfiyyət birlikdə yaxşılaşdırılmalıdır.

Cavabın əsas fikri

Zəif inkişafın əsas xüsusiyyəti tək aşağı gəlir deyil, iqtisadi, demoqrafik, sosial və institusional məhdudiyyətlərin bir-birini gücləndirməsidir. Bu xüsusiyyətlər ümumi meyillərdir və hər ölkənin şəraitinə əsasən yoxlanmalıdır.

Mövzu 03 / Sual 11 / Əsas mühazirə [M3]

11. Ənənəvi iqtisadi inkişaf yanaşmasını izah edin və həmin yanaşmaya görə mövcud nəzəriyyələri sadalayın.

Ənənəvi yanaşmanın ümumi məzmunu

Ənənəvi iqtisadi inkişaf yanaşması zəif inkişafı əsasən aşağı məhsuldarlıq, kapital çatışmazlığı, dar bazar və zəif istehsal imkanları ilə izah edir. İnkişafın əsas yolu yığımın artırılması, investisiyaların genişləndirilməsi, sənayeləşmə və ənənəvi iqtisadi quruluşdan müasir quruluşa keçid kimi təqdim olunur. Bu baxış xüsusilə müharibədən sonrakı inkişaf ədəbiyyatında mühüm yer tutmuşdur.

Yanaşmanın əsas məntiqi belədir: daha çox məhsuldar kapital və daha səmərəli əmək istehsalı artırır; artan gəlir yeni yığım və investisiya yaradır; nəticədə iqtisadiyyat öz artımını davam etdirən quruluşa keçə bilər. İnkişaf burada çox vaxt real milli gəlirin və adambaşına gəlirin yüksəlməsi ilə qiymətləndirilir. Sosial dəyişikliklər isə həm keçidin şərti, həm də nəticəsi kimi götürülür.

İnkişafa mane olan amillər

Mühazirədə tələb və təklif uyğunsuzluğu, resursların səmərəsiz bölgüsü, daxili bazarın darlığı, sahibkarlıq imkanlarının zəifliyi, aşağı məhsuldarlıq, texniki bilik və insan kapitalı çatışmazlığı vurğulanır. Məsələn, müəssisə tikmək üçün vəsait olsa belə, elektrik, nəqliyyat və ixtisaslı işçi yoxdursa, investisiya gözlənilən gəliri yaratmaya bilər.

Bu baxımdan kapital yalnız pul kimi anlaşılmamalıdır. İstehsal üçün avadanlıq, yollar, enerji, anbarlar, bilik və təşkilatlanma lazımdır. Maliyyə həmin resursların əldə edilməsinə imkan verir, lakin özlüyündə onların hamısını yaratmır. Ənənəvi yanaşmanın güclü tərəfi istehsal bazasının və kapital yığımının əhəmiyyətini sistemli şəkildə göstərməsidir.

Mühazirədə göstərilən əsas nəzəriyyələr

1. Sonsuz dönmə və ya yoxsulluğun qapalı dairəsi nəzəriyyəsi. Bu yanaşma aşağı gəlirin aşağı yığım və zəif tələb yaratdığını, bunun investisiyanı məhdudlaşdırdığını, zəif investisiyanın isə məhsuldarlığı aşağı saxladığını izah edir. Beləliklə, başlanğıcdakı yoxsulluq özünü təkrar yaradan mexanizmə çevrilə bilər. Raqnar Nurkse bu yanaşmanın əsas nümayəndələrindən biri kimi göstərilir.

Qapalı dairənin təklif tərəfində əsas problem yığım və kapitalın azlığıdır. Tələb tərəfində isə əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması yeni müəssisələrin satış gözləntilərini zəiflədir. Bu səbəbdən tək bir sahəyə investisiya həmişə kifayət etmir; tamamlayıcı istehsal və infrastruktur imkanları da yaradıla bilər.

2. İnkişaf mərhələləri nəzəriyyəsi. Uolt Uitmen Rostou iqtisadi keçidi beş mərhələdə təsvir edir: ənənəvi cəmiyyət, yüksəliş üçün ilkin şərtlər, yüksəliş, yetkinliyə doğru irəliləyiş və yüksək kütləvi istehlak dövrü. Burada investisiya nisbətinin yüksəlməsi, aparıcı sahələr, texniki yenilik və uyğun institutlar iqtisadiyyatın daha davamlı artıma keçməsində rol oynayır. [E10]

Bu nəzəriyyələr bir-birini tamamlayan iki sual verir: qapalı dairə zəif inkişafın niyə davam etdiyini, mərhələlər nəzəriyyəsi isə keçidin necə təsvir oluna biləcəyini izah edir. Mühazirənin təsnifatında əsas ənənəvi nəzəriyyələr bunlardır; digər məktəblərin bütün modellərini bu siyahıya mexaniki daxil etmək düzgün olmaz.

Siyasət nəticələri və qiymətləndirmə

Ənənəvi baxışdan çıxan tədbirlər yığımın səfərbər edilməsi, istehsal investisiyaları, infrastruktur, sahibkarlığın və texniki bacarıqların inkişafıdır. Xarici maliyyə daxili çatışmazlığı tamamlaya bilər, ancaq investisiyanın məhsuldar istifadəsi yenə əsas şərtdir. Daha çox xərc çəkmək həmişə daha çox səmərəli kapital yaratmır.

Yanaşmanın məhdudiyyəti inkişafın çoxölçülü nəticələrini bəzən artımın arxasında qoymasıdır. Gəlirin bölgüsü, siyasi güc, xarici asılılıq və ekoloji hədlər daha dərindən araşdırılmalıdır. Bütün ölkələrin eyni tarix və eyni ardıcıllıqla inkişaf edəcəyi fərziyyəsi də problem yaradır. Buna baxmayaraq, məhsuldarlıq və kapital yığımı məsələləri müasir təhlildə də əhəmiyyətini saxlayır.

Cavabın əsas fikri

Ənənəvi yanaşma inkişafı kapital yığımı, məhsuldarlıq və sənayeləşmə ilə izah edir. Mühazirədə bu yanaşmanın əsas nəzəriyyələri yoxsulluğun qapalı dairəsi və Rostounun inkişaf mərhələləri nəzəriyyəsidir.

Mövzu 03 / Sual 12 / Əsas mühazirə [M3]

12. Sonsuz dönmə (Qapalı dairə) nəzəriyyəsinin mahiyyətini izah edin.

Nəzəriyyənin əsas ideyası

Qapalı dairə nəzəriyyəsinə görə zəif inkişafın bəzi səbəbləri onun nəticələri tərəfindən yenidən yaradılır. Aşağı gəlir investisiyanın maliyyəsini və bazar tələbinin həcmini məhdudlaşdırır; zəif investisiya məhsuldarlığın artmasını ləngidir; aşağı məhsuldarlıq isə gəliri aşağı saxlayır. Buna görə iqtisadiyyat sadəcə zaman keçməsi ilə mütləq daha yüksək gəlir vəziyyətinə keçmir.

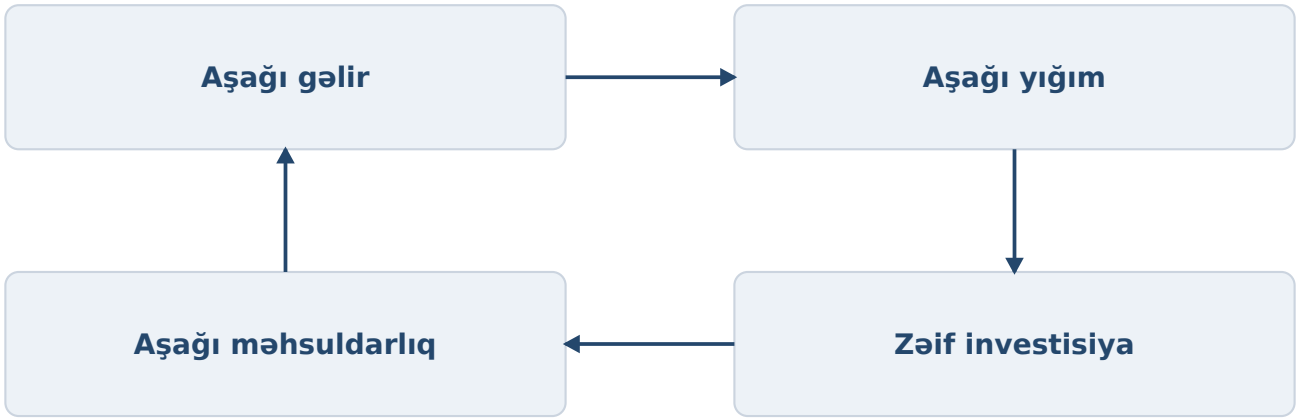
Nurkse ilə əlaqələndirilən yanaşma problemi kapitalın həm təklif, həm də tələb tərəfi üzrə izah edir. “Sonsuz” sözü yoxsulluğun aradan qaldırılmasının mümkünsüzlüyünü bildirmir. O, mövcud şəraitdə bir-birini gücləndirən maneələr üzündən prosesin təkrarlana biləcəyini göstərir. Uyğun dəyişiklik dairənin bir neçə əlaqəsini zəiflədə bilər.

Kapital təklifi tərəfdən qapalı dairə

Əhalinin gəliri aşağı olduqda onun böyük hissəsi qida, mənzil və digər zəruri xərclərə gedir. İstehlakdan sonra qalan yığım az olur. Daxili maliyyə bazarları zəifdirsə, mövcud kiçik yığımlar da məhsuldar layihələrə asan yönəlmir. Nəticədə yeni avadanlıq, suvarma, emal müəssisəsi və bacarıqlara investisiya məhdudlaşır.

Kapital və texnologiya zəif qaldıqda bir işçinin istehsal etdiyi məhsul az olur. Aşağı məhsuldarlıq əməkhaqqı və mənfəətin genişlənməsini məhdudlaşdırır. Beləliklə, gəlir yenə aşağı səviyyədə qalır. Dairə belə ifadə olunur: aşağı gəlir → aşağı yığım → zəif investisiya → aşağı məhsuldarlıq → aşağı gəlir.

Yoxsulluğun qapalı dairəsi: təklif tərəfi

Oxlar özünü gücləndirən iqtisadi əlaqələri göstərir.

Şəkil 1. Kapital təklifi tərəfindən qapalı dairə. Əlaqələr sadələşdirilmiş nəzəri mexanizmdir; uyğun siyasət və məhsuldarlıq dəyişiklikləri ilə zəifləyə bilər.

Tələb tərəfdən qapalı dairə

İnvestor yalnız maliyyəyə deyil, istehsal edəcəyi məhsulun satılacağına da baxır. Əhalinin alıcılıq qabiliyyəti aşağıdırsa, daxili bazar dar olur. Böyük müəssisə miqyas üstünlüyündən istifadə edə bilməyəcəyini düşündükdə investisiyadan imtina edə bilər. Beləliklə, aşağı gəlir → zəif tələb → kiçik bazar → aşağı investisiya həvəsi → aşağı məhsuldarlıq → aşağı gəlir əlaqəsi yaranır.

Bu fikir bütün tələb artımının avtomatik yerli istehsala çevrildiyini bildirmir. Tələb idxala yönələ, təklif məhdud olduqda isə qiymətləri qaldıra bilər. Ona görə bazarın genişlənməsi istehsal imkanları, logistika və bacarıqlarla əlaqələndirilməlidir. İxrac bazarına çıxış da daxili bazar darlığını müəyyən şəraitdə azalda bilər.

Digər özünü gücləndirən əlaqələr

İnsan kapitalı dairəsi də qurula bilər: yoxsulluq → zəif qidalanma və təhsil → aşağı əmək qabiliyyəti → aşağı gəlir → yoxsulluq. İnfrastruktur dairəsində aşağı gəlir vergi bazasını daraldır, zəif büdcə yolları və enerjini məhdudlaşdırır, yüksək istehsal xərcləri isə gəliri zəif saxlayır. Bunlar ayrı problemlərin necə bir-biri ilə əlaqələndiyini göstərir.

Şərti nümunə və dairədən çıxış

Bir rayonda fermerlər məhsulu soyuducu anbar olmadığı üçün tez və ucuz satır. Aşağı gəlir anbara sərmayə qoymağa imkan vermir. İnvestor isə fermerlərin keyfiyyətli və sabit məhsul təqdim edəcəyinə əmin deyil. Suvarma, aqrar məsləhət, birgə satış və anbar xidməti əlaqələndirilərsə, həm təklif, həm də satış riski azala bilər. Bir problemə ayrılıqda müdaxilə etməkdən daha güclü nəticə yaranar.

Dairədən çıxış üçün daxili maliyyənin səfərbər edilməsi, məhsuldarlıq, əsas xidmətlər, bazara çıxış və investisiya mühitinin yaxşılaşması birləşdirilə bilər. Xarici kapital kömək edə bilər, lakin yeganə yol deyil. Əsas məsələ vəsaitin hansı maneəni aradan qaldırması və yeni gəlirin necə davamlı investisiyaya çevrilməsidir.

Cavabın əsas fikri

Qapalı dairə nəzəriyyəsi yoxsulluğu aşağı gəlir, zəif yığım, dar bazar, az investisiya və aşağı məhsuldarlığın qarşılıqlı təsiri ilə izah edir. Dairə qaçılmaz tale deyil; əlaqəli məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması ilə dəyişə bilər.

Mövzu 03 / Sual 13 / Əsas mühazirə [M3]

13. Qapalı dairə nəzəriyyəsinə yönəlmiş tənqidləri sadalayın.

Tənqidlərin ümumi istiqaməti

Qapalı dairə nəzəriyyəsi aşağı gəlirin özünü gücləndirən mexanizmlərini göstərdiyi üçün faydalıdır. Lakin təsviri əlaqələri ümumi və qaçılmaz qanun kimi təqdim etdikdə izah gücü zəifləyir. Tənqidlər nəzəriyyədə seçilən dəyişənlərə, səbəbiyyətin istiqamətinə, tarixi təcrübəyə və təklif edilən çıxış yollarına yönəlir. Məqsəd aşağı gəlir problemini inkar etmək deyil, onun daha dəqiq səbəblərini müəyyənləşdirməkdir.

Dəyişənlərin seçilməsi və səbəblərin natamamlığı

1. Az sayda amillə geniş hadisənin izahı. Zəif inkişafı yalnız gəlir, yığım, investisiya və məhsuldarlıqla izah etmək institutları, torpaq bölgüsünü, siyasi sabitliyi, təhsil keyfiyyətini və xarici iqtisadi münasibətləri arxa plana keçirə bilər. Eyni yığım dərəcəsinə malik ölkələr investisiyanın keyfiyyətinə görə müxtəlif nəticələr əldə edə bilər.

2. Yığımın yalnız orta gəlirdən asılı sayılması. Yığım davranışına gəlirin əhali qrupları üzrə bölgüsü, müəssisə mənfəəti, vergi sistemi, sosial təminat, demoqrafiya və maliyyəyə etibar təsir edir. Mühazirədə Lyuisin vurğuladığı kimi, müasir sektorda mənfəətin və onun yenidən investisiyasının artması ümumi orta gəlir aşağı olduğu halda da kapital yığımını sürətləndirə bilər.

3. Maliyyə vasitəçiliyinin zəif nəzərə alınması. Ölkədə yığım olsa da, banklara inam zəifdirsə və uzunmüddətli alətlər yoxdursa, vəsait məhsuldar investisiyaya çevrilməyə bilər. Əksinə, daha yaxşı risk qiymətləndirilməsi və ödəniş infrastrukturu mövcud resursların istifadəsini yaxşılaşdıra bilər. Buna görə “yığım azdır” ilə “yığım düzgün yönəlmir” ayrı diaqnozlardır.

Səbəbiyyət və məntiq problemləri

4. Əlaqələrin birtərəfli təqdim edilməsi. Sadə dairədə gəlir yığımı, yığım investisiyanı, investisiya məhsuldarlığı müəyyən edir. Real iqtisadiyyatda əlaqələr iki istiqamətlidir. İnvestisiya cari tələbi və gəliri artıra, məhsuldarlıq yüksəlişi bazarı genişləndirə, daha yaxşı gözləntilər isə gəlir artmazdan əvvəl investisiyaya səbəb ola bilər.

5. Dairəvi izah və tautologiya təhlükəsi. “Ölkə kasıbdır, çünki kasıbdır” demək problemin başlanğıcını açıqlamır. Elmi izah hansı konkret mexanizmin işlədiyini, onun ölçüsünü və hansı dəyişikliklə zəifləyəcəyini göstərməlidir. Əks halda nəzəriyyə müşahidə olunan vəziyyəti yenidən sözlə ifadə etmiş olur.

6. Hər əlaqənin hər ölkədə eyni gücdə olmaması. Daxili bazar dar olsa da, ixrac imkanları müəssisəyə böyük bazar verə bilər. Aşağı gəlirli ölkədə müəyyən məhsul və ya region sürətlə inkişaf edə bilər. Əlaqələrin gücü texnologiya, nəqliyyat və dünya bazarı ilə inteqrasiyadan asılıdır. Buna görə vahid dairə bütün iqtisadiyyatların fərqlərini açıqlamır.

Tarixi təcrübə və siyasət nəticələri

7. Dairədən çıxmış ölkələrin izahı. Əgər aşağı gəlir mütləq daha aşağı imkan yaradırsa, əvvəllər kasıb olmuş ölkələrin inkişafı necə başlanmışdır? Nəzəriyyə islahat, məhsuldarlıq sıçrayışı, torpaq münasibətləri və bazara çıxış kimi başlanğıc dəyişikliklərini ayrıca izah etməlidir. Bu sual dairənin şərti mexanizm olduğunu göstərir.

8. Xarici kapitalın həddindən artıq vurğulanması. Xarici maliyyə investisiya boşluğunu azalda bilər, lakin inkişaf üçün nə bütün hallarda zəruridir, nə də təkbaşına kifayətdir. Borc məhsuldar gəlir yaratmayan layihəyə gedərsə, gələcək ödəniş yükü arta bilər. Daxili institutlar, texnologiyanı mənimsəmə və layihə seçimi əsas rol oynayır.

9. Kapitalın miqdarı ilə səmərəliliyinin qarışdırılması. Bir rayonda yeni zavod tikmək enerji və satış problemi həll edilmədən faydasız qala bilər. Digər rayonda mövcud müəssisənin idarəçiliyini və logistikasını yaxşılaşdırmaq az xərc ilə böyük nəticə verə bilər. Deməli, yalnız investisiya həcmini artırmaq deyil, maneənin yerini düzgün tapmaq lazımdır.

Nəzəriyyədən necə istifadə etmək olar?

Qapalı dairə hazır hökm deyil, yoxlanılmalı hipotez kimi işlədilməlidir. Məsələn, fermerin gəlirini məhdudlaşdıran amilin kredit, su, toxum, satış və ya torpaq hüququ olduğunu məlumatla müəyyən etmək lazımdır. Belə təhlil dairəni konkret müdaxilə nöqtələri olan mexanizmə çevirir.

Cavabın əsas fikri

Əsas tənqidlər amillərin natamam seçilməsi, birtərəfli səbəbiyyət, dairəvi məntiq, tarixi fərqlərin zəif izahı və xarici kapitalın həddindən artıq roludur. Nəzəriyyə ümumi qanun kimi yox, konkret məhdudiyyətləri araşdıran başlanğıc çərçivə kimi faydalıdır.

Mövzu 03 / Sual 14 / Əsas mühazirə [M3]

14. İnkişaf mərhələləri nəzəriyyəsinin mahiyyətini izah edin.

Rostounun nəzəriyyəsinin məntiqi

Uolt Uitmen Rostounun inkişaf mərhələləri nəzəriyyəsi iqtisadiyyatın ənənəvi quruluşdan davamlı artıma və yüksək istehlak imkanlarına keçidini təsvir edir. Onun məşhur təsnifatı beş mərhələdən ibarətdir. Əsas diqqət yığım və investisiyanın artmasına, aparıcı sahələrə, texnologiyanın yayılmasına və bu keçidi dəstəkləyən ictimai-institusional dəyişikliklərə yönəlir. [E10]

Nəzəriyyədə inkişaf yalnız bir il yüksək artım əldə etmək deyil. İqtisadiyyat artımı davam etdirə biləcək istehsal və təşkilati bazaya malik olmalıdır. Rostou bu fərqi yüksəliş mərhələsinə keçid vasitəsilə izah edir. Mərhələlər tarixi təcrübəni ümumiləşdirən sxemdir; onları bütün ölkələrin mütləq keçməli olduğu dəqiq cədvəl kimi qəbul etmək olmaz.

Birinci mərhələ: ənənəvi cəmiyyət

İstehsal imkanları məhdud texnologiya və aşağı məhsuldarlıqla xarakterizə olunur. Əhalinin əhəmiyyətli hissəsi kənd təsərrüfatında çalışır, məhsulun böyük hissəsi əsas ehtiyaclara sərf edilir. Sosial və iqtisadi münasibətlərdə ənənəvi institutlar böyük rol oynayır. Bu, heç bir yeniliyin olmaması demək deyil; əsas məsələ texniki biliklərin sistemli şəkildə bütün iqtisadiyyata yayılmamasıdır.

İkinci mərhələ: yüksəliş üçün ilkin şərtlər

İstehsal imkanlarını genişləndirən dəyişikliklər yığılmağa başlayır. Nəqliyyat, enerji, maliyyə və təhsil infrastrukturu inkişaf edir, sahibkarlıq genişlənir, daha məhsuldar fəaliyyətlərə maraq artır. Dövlətin idarəetmə və resurs səfərbər etmə imkanları da güclənə bilər. Xarici ticarət və texniki biliklə təmas keçidi sürətləndirə bilər.

Kənd təsərrüfatı burada mühüm rol oynayır: şəhər əhalisini ərzaqla təmin edir, sənaye mallarına tələb yaradır, əmək və yığım mənbəyi ola bilir. Kənd təsərrüfatının məhsuldarlığı yüksəlmədən sənayeləşmə ərzaq qiymətləri və valyuta məhdudiyyəti ilə qarşılaşa bilər. Deməli, hazırlıq mərhələsi sadəcə zavod tikilməsindən ibarət deyil.

Üçüncü mərhələ: yüksəliş və ya sıçrayış

Bu mərhələdə artımın qarşısındakı əsas maneələrin bir hissəsi zəifləyir, investisiyalar və aparıcı sahələr sürətlə genişlənir. Müəyyən sahələrdə yaranan gəlir və tələb digər fəaliyyətləri də hərəkətə gətirir. Rostounun sxemində məhsuldar investisiyanın milli gəlirdə payının təxminən 5%-dən 10%-ə və daha yuxarı qalxması tipik şərtlərdən biri kimi göstərilir.

Bu rəqəmlər mühazirədəki nəzəri təsvirin hissəsidir, universal inkişaf həddi deyil. 10% investisiya özü hər ölkədə yüksəliş yaratmır. İnvestisiyanın keyfiyyəti, aparıcı sahələrin digər sektorlarla əlaqəsi və uyğun institutlar da tələb olunur. Əsas ideya iqtisadiyyatın artımı davam etdirən əlaqələr qurmasıdır.

Dördüncü və beşinci mərhələlər

Yetkinliyə doğru irəliləyişdə müasir texnologiyalar az sayda aparıcı sahədən iqtisadiyyatın daha geniş hissəsinə yayılır. İstehsal şaxələnir, daha mürəkkəb məhsullar istehsal olunur, işçi bacarıqları və idarəetmə yaxşılaşır. İqtisadiyyat ilk sıçrayışı yaradan bir neçə fəaliyyətə əvvəlki qədər bağlı qalmır.

Yüksək kütləvi istehlak dövründə məhsuldarlıq və orta gəlir daha geniş əhali üçün davamlı istehlak malları və müxtəlif xidmətlərə çıxış yaradır. Sosial təminat və rifah məsələləri daha çox yer tutur. Nəzəriyyənin bu son mərhələsi istehlak imkanlarını vurğulayır; müasir inkişaf baxışı isə əlavə olaraq ekologiya və istehlakın davamlılığına da baxır.

Mərhələ	Əsas dəyişiklik	Tipik diqqət sahəsi
Ənənəvi cəmiyyət	Məhdud texnologiya və məhsuldarlıq	Əsas ehtiyacların təminatı
İlkin şərtlər	İnfrastruktur və təşkilati hazırlıq	Təhsil, kənd təsərrüfatı, maliyyə
Yüksəliş	İnvestisiya və aparıcı sahələrin sürətli genişlənməsi	Davamlı artım əlaqələrinin yaranması
Yetkinliyə irəliləyiş	Texnologiyanın geniş yayılması	Şaxələnmə və bacarıqlar
Yüksək kütləvi istehlak	Geniş əhali üçün daha yüksək istehlak imkanları	Xidmətlər və sosial rifah

Cavabın əsas fikri

Rostou inkişafı beş mərhələli keçid kimi təsvir edir. Keçidin mərkəzində investisiya, texnoloji yayılma, aparıcı sahələr və institusional dəyişikliklər dayanır; mərhələlər isə tarixi-nəzəri sxem kimi anlaşılmalıdır.

Mövzu 03 / Sual 15 / Əsas mühazirə [M3]

15. İnkişaf mərhələləri nəzəriyyəsinə yönəlmiş tənqidləri açıqlayın.

Ümumi qiymətləndirmə

Rostounun nəzəriyyəsi inkişafı ardıcıl və yadda qalan sxemlə izah edir, kapital yığımı ilə sosial dəyişikliklərin əlaqəsinə diqqət çəkir. Lakin tarixi mürəkkəbliyi beş mərhələyə bölməsi bir sıra nəzəri və empirik çətinlik yaradır. Mühazirədə əsas tənqidlər mərhələlərin qeyri-dəqiq sərhədlərinə, aparıcı sahələrin zəif izahına və kifayət qədər statistik sübutun olmamasına yönəlir.

Mərhələlərin bir-birindən ayrılması problemi

1. Aydın ölçülə bilən sərhədlər zəifdir. İlkin şərtlər mərhələsində də texnologiya, investisiya və istehsal strukturu dəyişir; yüksəliş və yetkinlikdə də həmin proseslər davam edir. Hansı dəyişiklik ölkəni bir mərhələdən digərinə keçirir? Dəqiq meyar olmadıqda mərhələ seçimi tədqiqatçının qiymətləndirməsindən asılı qalır.

2. Eyni iqtisadiyyatda müxtəlif mərhələlərin yanaşı mövcudluğu. Bir ölkənin iri şəhərində qabaqcıl istehsal və xidmətlər, kəndində isə aşağı məhsuldar təsərrüfat ola bilər. Bütün ölkəyə tək mərhələ adı vermək regional və sektorial fərqləri gizlədir. İnkişaf bəzən vahid milli pillələnmədən çox qeyri-bərabər transformasiya şəklində gedir.

3. Keçidin vaxtı və geri dönüşlər. Tarixdə müharibə, böhran, maliyyə sabitsizliyi və institusional dəyişikliklər artımı dayandıra bilər. Bir dəfə yüksəlişə keçmək gələcək inkişafı zəmanətləndirmir. Nəzəri sxem isə keçidi bəzən həddindən artıq ardıcıl və özünü davam etdirən proses kimi göstərir.

Səbəbiyyət və mexanizm tənqidləri

4. İnvestisiya həddi kifayət etmir. Eyni investisiya payı müxtəlif texnologiya, idarəetmə və layihə keyfiyyəti şəraitində müxtəlif məhsul artımı yaradır. İstifadəsiz infrastruktur və satış imkanı olmayan zavod yüksək investisiya göstəricisi yaratsa da, davamlı artım yaratmaya bilər. Deməli, miqdarla yanaşı səmərəlilik də izah edilməlidir.

5. Aparıcı sektorun yaranması tam açıqlanmır. Hansı sahə niyə aparıcı olur, onun tələbi və texnologiyası digər sahələrə necə yayılır? Təkcə sürətlə böyüyən sahənin müəyyən edilməsi kifayət deyil. Yerli təchizat, bacarıqlar və bazar əlaqələri zəifdirsə, həmin sahə iqtisadiyyatın qalan hissəsinə az təsir edə bilər. Mühazirədə Hirşmanın əlaqələr təhlili bu boşluğu tamamlayan yanaşma kimi göstərilir.

6. Yığımın səbəb, yoxsa nəticə olması. Gələcək satış gözləntiləri investisiyanı artıra, artan istehsal isə sonradan yığımı yüksəldə bilər. Buna görə müşahidə edilən yüksək yığım ilə artım əlaqəsindən avtomatik birtərəfli səbəbiyyət çıxarmaq olmaz. Həm maliyyə şəraiti, həm tələb, həm də gözləntilər araşdırılmalıdır.

Tarixi və metodoloji tənqidlər

7. Qərb təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi. Erkən sənayeləşmiş ölkələrin bazar, texnologiya, müstəmləkə münasibətləri və beynəlxalq rəqabət şəraiti sonradan inkişaf edən ölkələrin şəraitindən fərqlidir. Gecikmiş inkişaf edən ölkə hazır texnologiyanı mənimsəyə bilər, amma güclü mövcud rəqiblərlə də üzləşir. Eyni ardıcıllıq bütün tarixi hallara tətbiq edilə bilməz.

8. Empirik yoxlamanın çətinliyi. Mühazirədə Kuznetsin əsas iradı kimi mərhələlərin müstəqil və ölçülə bilən göstəricilərlə yetərincə təsdiqlənməməsi vurğulanır. Əvvəl mərhələni təyin edib sonra ona uyğun fakt seçmək dairəvi əsaslandırma yarada bilər. Etibarlı yoxlama əvvəlcədən müəyyən olunmuş meyar və müqayisəli məlumat tələb edir.

9. İnkişafın son məqsədinin dar götürülməsi. Yüksək kütləvi istehlak sağlamlıq, bərabərlik, ekoloji təhlükəsizlik və insanların qərarlarda iştirakını tam əhatə etmir. İstehlak səviyyəsi yüksəlsə də, təbii ehtiyatların itkisi və sosial fərqlər dərinləşə bilər. Müasir qiymətləndirmə bu nəticələri də nəzərə alır.

Nəzəriyyənin faydalı tərəfi

Tənqidlər Rostounun bütün ideyalarını faydasız etmir. Model inkişafın uzunmüddətli transformasiya olduğunu, investisiyanın tamamlayıcı şərtlər tələb etdiyini və texnologiyanın yayılmasının vacibliyini göstərir. Onu dəqiq proqnoz və universal yol xəritəsi kimi deyil, tarixi təhlili təşkil edən sadə sxem kimi işlətmək daha düzgündür.

Cavabın əsas fikri

Əsas problemlər mərhələlərin qeyri-dəqiqliyi, vahid tarixi yol fərziyyəsi, investisiyanın keyfiyyətinin və aparıcı sahə mexanizminin zəif izahı, empirik yoxlama çətinliyi və inkişafın yüksək istehlakla məhdudlaşdırılmasıdır.

Mövzu 04 / Sual 16 / Əsas mühazirə [M4]

16. Strukturalist yanaşma nəzəriyyəsinin məzmununu açıqlayın.

Yanaşmanın əsas ideyası

Strukturalist yanaşma zəif inkişafı yalnız kapitalın azlığı ilə deyil, iqtisadiyyatın istehsal, məşğulluq, texnologiya və xarici ticarət strukturunun xüsusiyyətləri ilə izah edir. Müxtəlif sahələrdə məhsuldarlıq və texniki imkanlar kəskin fərqlənir; əmək və kapital bir sahədən digərinə maneəsiz keçmir. Buna görə qiymətlərin dəyişməsi hər problemin sürətlə və avtomatik həllini təmin etməyə bilər.

Latın Amerikası strukturalizminin əsas nümayəndələri sırasında Raul Prebiş, Hans Singer, Selso Furtado və Osvaldo Sunkel göstərilir. Prebişin yanaşmasında dünya iqtisadiyyatının mərkəz və periferiya arasında quruluşu, texniki tərəqqinin faydalarının qeyri-bərabər yayılması və sənayeləşmənin rolu önə çıxır. Bu istiqamət inkişafı tarixi formalaşmış istehsal münasibətləri daxilində araşdırır. [E11]

Mərkəz-periferiya quruluşu

Mərkəz daha çox sənaye, texnologiya, maliyyə və yüksək əlavə dəyərli fəaliyyətlərin cəmləşdiyi iqtisadiyyatları ifadə edir. Periferiya isə ixracı az sayda ilkin məhsulda cəmləşən, kapital malları və texnologiya üçün xaricdən asılı iqtisadiyyatları təsvir edir. Bunlar təhlil kateqoriyalarıdır; ölkələrin dəyişməz coğrafi taleyi kimi qəbul edilməməlidir.

Strukturalistlərə görə məhsuldarlıq artımının gəlirə çevrilməsi bazar quruluşu və danışıqlar gücündən asılıdır. Güclü müəssisə və əmək institutlarının olduğu sahələrdə qazancın qorunması ilə çoxsaylı zəif ilkin məhsul istehsalçılarının mövqeyi eyni olmaya bilər. Nəticədə beynəlxalq əmək bölgüsü texnoloji və gəlir fərqlərini uzun müddət saxlaya bilər.

Ticarət şərtləri və xarici məhdudiyyət

Əmtəə ticarət şərtləri ixrac qiymət indeksinin idxal qiymət indeksinə nisbəti ilə ölçülür: TŞ = (P_x / P_m) × 100. İxrac qiymətləri idxal qiymətlərinə nisbətən aşağı düşərsə, eyni idxal həcmi üçün daha çox ixrac tələb olunur. Prebiş-Singer tezisi ilkin məhsulların sənaye mallarına nisbətən uzunmüddətli ticarət şərtlərinin pisləşə bilməsinə diqqət çəkir.

Şərti olaraq ixrac indeksi 100-dən 90-a, idxal indeksi 100-dən 120-yə keçərsə, ticarət şərtləri 100-dən 75-ə enir. Ölkənin ixracının idxal almaq gücü zəifləyir. Lakin bu tezis hər xammalın qiymətinin hər il mütləq düşməsi demək deyil. Məhsul növü, dövr, texnologiya və qlobal tələb nəticəni dəyişir.

İqtisadi artım zamanı maşın, yanacaq və aralıq məhsul idxalı sürətlə arta bilər. İxrac gəliri zəif genişlənirsə, valyuta məhdudiyyəti istehsalı dayandıra bilər. Beləliklə, daxili investisiya ehtiyacı ilə xarici ödəmə imkanları arasında struktur uyğunsuzluğu yaranır.

Daxili struktur maneələri

Kənd təsərrüfatında torpaq münasibətləri, zəif suvarma və kredit çatışmazlığı ərzaq təklifini məhdudlaşdıra bilər. Şəhər sənayesi genişləndikdə ərzaq və nəqliyyat tələbi artır, təklif gec uyğunlaşdıqda qiymət təzyiqi yaranır. Enerji, logistika, bacarıq və maliyyə çatışmazlıqları da bir-birini gücləndirən darboğazlardır.

Struktur heterogenliyi eyni iqtisadiyyatda çox yüksək və çox aşağı məhsuldar fəaliyyətlərin yanaşı mövcudluğudur. Müasir ixrac müəssisəsi yerli təchizatçı və əmək bazarı ilə zəif bağlıdırsa, onun uğuru bütün ölkəyə geniş yayılmaya bilər. Odur ki, ayrı-ayrı uğurlu müəssisələrlə ümumi struktur transformasiyası fərqləndirilməlidir.

Siyasət nəticələri və tənqid

Strukturalist siyasət istehsalın şaxələnməsini, sənayeləşməni, infrastrukturu, təhsili, aqrar məhsuldarlığı və yerli əlaqələri gücləndirməyi vurğulayır. Dövlət tamamlayıcı investisiyaları əlaqələndirə və yeni sahələrdə öyrənməni dəstəkləyə bilər. Lakin dəstəyin müddəti, nəticəsi və ictimai xərci qiymətləndirilməlidir.

Yanaşmaya əsas tənqid xarici və struktur məhdudiyyətlərinin bəzən həddindən artıq ümumiləşdirilməsidir. Səmərəsiz qoruma daxili inhisarı və yüksək qiymətləri möhkəmləndirə bilər. Xarici ticarət isə uyğun institut və texnoloji imkanlarla öyrənmə və bazar genişlənməsi də yarada bilər. Buna görə struktur siyasəti rəqabət və nəticə qiymətləndirilməsi ilə tamamlanmalıdır.

Cavabın əsas fikri

Strukturalizm inkişafı istehsal quruluşu, texnoloji fərqlər, daxili darboğazlar və mərkəz-periferiya münasibətləri ilə izah edir. Məqsəd yalnız daha çox investisiya deyil, iqtisadiyyatın məhsuldar və şaxələnmiş quruluşa keçməsidir.

Mövzu 04 / Sual 17 / Əsas mühazirə [M4]

17. Dualizm nəzəriyyəsinin məzmununu açıqlayın.

Dualizm nədir?

Dualizm bir iqtisadiyyatda məhsuldarlıq, texnologiya, təşkilatlanma və sosial münasibətlər baxımından kəskin fərqlənən iki quruluşun yanaşı mövcudluğunu ifadə edir. İnkişaf ədəbiyyatında bunlar çox vaxt ənənəvi və müasir sektor adlandırılır. Əsas məsələ sadəcə iki sektorun olması deyil, aralarındakı böyük fərqlərin və əlaqələrin inkişafın gedişinə təsir etməsidir.

Ənənəvi sektorda ailə təsərrüfatı, kiçik miqyas, məhdud kapital və aşağı məhsuldarlıq üstünlük təşkil edə bilər. Müasir sektorda bazar üçün istehsal, əmək bölgüsü, daha yüksək texnologiya, muzdlu əmək və peşəkar idarəetmə geniş yayılır. Bunlar sadələşdirilmiş modellərdir: bütün kənd təsərrüfatı ənənəvi, bütün sənaye isə yüksək məhsuldar deyil.

İqtisadi və texnoloji dualizm

İqtisadi dualizm gəlir, əməkhaqqı, kapitala çıxış və bazarla əlaqə baxımından fərqlənən fəaliyyətləri göstərir. Bir iri müəssisə beynəlxalq bazara çıxıb bank krediti ala bildiyi halda, onun yaxınlığındakı kiçik istehsalçı qeyri-rəsmi maliyyə və yerli bazarla məhdudlaşa bilər. Aradakı maneələr əmək və kapitalın daha səmərəli istifadəsinə keçidi çətinləşdirir.

Texnoloji dualizm istehsal üsullarının fərqidir. Müasir müəssisə kapitaltutumlu və böyük miqyaslı texnika tətbiq edə, ənənəvi istehsal isə daha çox əl əməyinə söykənə bilər. Mühazirədə Higgins və Eckaus texnoloji xüsusiyyətlərə diqqət çəkən müəlliflər kimi göstərilir. Əsas sual texnologiyanın yerli əmək bolluğu, bacarıqlar və bazar ölçüsü ilə nə qədər uyğunlaşmasıdır.

Regional və sosial dualizm

Regional dualizm bəzi şəhər və rayonlarda infrastruktur, iş və gəlirin cəmləşməsi, digərlərində isə imkanların zəif qalmasıdır. Nəqliyyat qovşaqları, limanlar, xammal və böyük bazara yaxınlıq bu cəmləşməni gücləndirə bilər. Bacarıqlı insanların və kapitalın daha inkişaf etmiş bölgəyə axını fərqi daha da böyüdə bilər.

Sosial dualizm müxtəlif institutların və davranış qaydalarının yanaşı mövcudluğudur. Boeke bu fərqi tarixi “Şərq” və “Qərb” sosial sistemləri vasitəsilə izah etməyə çalışmışdır. Lakin insan davranışını dəyişməz mədəni xüsusiyyətlərlə izah etmək ciddi tənqid olunmuşdur. Riskdən çəkinmə və zəif bazar reaksiyası çox vaxt yoxsulluq, sığortanın olmaması və bazara çıxış məhdudiyyəti ilə bağlı ola bilər.

Dualizmin növü	Əsas fərq	İnkişaf üçün problem
İqtisadi	Gəlir, maliyyə və bazara çıxış	Resursların səmərəli fəaliyyətə keçməsi çətinləşir
Texnoloji	Avadanlıq, bacarıq və istehsal üsulu	Məhsuldarlıq fərqi və texnologiya uyğunsuzluğu
Regional	İnfrastruktur və iş yerlərinin yerləşməsi	Məkan üzrə imkan fərqləri
Sosial	İnstitut və münasibətlərin fərqlənməsi	Qaydalar və xidmətlərə çıxışın qeyri-bərabərliyi

Sektorlar arasındakı əlaqə

Dual sektorlar tam ayrı dünyalar deyil. Müasir müəssisə kənddən əmək və xammal ala, ənənəvi təsərrüfat şəhər bazarına məhsul sata bilər. Miqrasiya, pul köçürmələri, qiymətlər və təchizat zəncirləri onları birləşdirir. İnkişafın nəticəsi bu əlaqələrin məhsuldarlıq və imkan fərqini azaltmasından, yaxud asılılığı möhkəmləndirməsindən asılıdır.

Lyuisin modeli artıq əmək qüvvəsinin aşağı məhsuldar sektordan müasir sektora keçməsinin kapital yığımı ilə necə əlaqələnə biləcəyini izah edir. Lakin yalnız insanları şəhərə köçürmək kifayət deyil. Yeni iş, yaşayış, nəqliyyat və uyğun bacarıqlar olmadıqda miqrasiya qeyri-formal məşğulluğu artıra bilər. Eyni zamanda kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın yüksəlməsi ərzaq və gəlir bazasını gücləndirir.

Siyasət və məhdudiyyətlər

Təhsil və peşə hazırlığı, kənd infrastrukturu, maliyyəyə çıxış, yerli təchizatçıların inkişafı və regionlararası əlaqələr dual fərqləri azalda bilər. Müasir sektorun uğurunun bütün iqtisadiyyata yayılması üçün əlaqələr məqsədli şəkildə gücləndirilməlidir. İkili bölgü faydalı sadələşdirmədir, amma real iqtisadiyyatda çoxsaylı keçid formaları mövcuddur.

Cavabın əsas fikri

Dualizm inkişaf prosesində fərqli məhsuldarlıq və institutlara malik quruluşların yanaşı mövcudluğunu göstərir. Əsas məsələ ənənəvi sektoru sadəcə kiçiltmək deyil, məhsuldarlıq və imkan fərqlərini azaldan əlaqələr yaratmaqdır.

Mövzu 04 / Sual 18 / Əsas mühazirə [M4]

18. Asılılıq yanaşması nəzəriyyəsini izah edin.

Yanaşmanın yaranma məntiqi

Asılılıq yanaşması zəif inkişafı yalnız ölkənin daxilində kapital və bacarıq azlığı ilə izah etmir. O, ölkənin dünya iqtisadiyyatına hansı şərtlərlə qoşulduğunu, xarici güc münasibətlərini və tarixi asılılığı araşdırır. Bu baxışa görə bəzi ölkələrin inkişafı ilə digərlərinin zəif inkişafı eyni beynəlxalq sistem daxilində bir-biri ilə əlaqəli formalaşa bilər.

Mühazirədə mərkəz-periferiya münasibətləri, resurs və gəlir axınları, transmilli şirkətlər və yerli elitaların rolu vurğulanır. “Asılılıq” sadəcə xaricdən mal almaq deyil. Kritik texnologiya, bazar, maliyyə və qərar imkanlarının zəif alternativlər şəraitində başqalarının nəzarətində olması nəzərdə tutulur.

Əsas işləmə mexanizmləri

Birinci mexanizm istehsalın xarici tələbin ehtiyaclarına uyğun dar ixtisaslaşmasıdır. Ölkə az sayda xammal ixrac edir, mürəkkəb sənaye mallarını və texnologiyanı idxal edir. Yerli təchizat, texniki bilik və şaxələnmə zəif qalarsa, ixrac genişlənsə də, iqtisadiyyatın digər hissəsində transformasiya məhdud ola bilər.

İkinci mexanizm iqtisadi artığın istifadəsidir. Mənfəətin böyük hissəsi xaricə köçürülürsə və ya daxildə məhsuldar sərmayəyə yönəlmirsə, yerli kapital və bilik yığımı zəifləyə bilər. Burada məsələ hər mənfəət köçürməsinin qanunsuz olması deyil, gəlirin bölgüsünün və yerli iqtisadi əlaqələrin inkişaf nəticəsidir.

Üçüncü mexanizm daxili sosial və siyasi quruluşla bağlıdır. Xarici tərəfdaşlarla əlaqəli kiçik qruplar torpaq, ticarət və maliyyə imkanlarını cəmləşdirə, rəqabətə və islahatlara mane ola bilər. Beləliklə, xarici asılılıq daxili güc münasibətləri vasitəsilə davam edir. Bu yanaşma beynəlxalq əlaqələrlə yerli institutları birgə araşdırır.

Asılılığın əsas formaları

Ticari və müstəmləkə asılılığı. Tarixi müstəmləkə quruluşunda istehsal və nəqliyyat xammalın xarici mərkəzə daşınmasına uyğun təşkil edilə bilərdi. Müstəqillikdən sonra da bazarların azlığı, ixracın cəmləşməsi və zəif yerli emal bu quruluşun bir hissəsini saxlaya bilər.

Maliyyə asılılığı. İdxal və investisiyanın maliyyələşməsi davamlı xarici borcdan asılı olduqda faiz, müddət və kapital axınlarının dəyişməsi ölkənin imkanlarını məhdudlaşdırır. Xarici borc məhsuldar imkan yarada bilər, amma valyuta gəliri yaratmayan layihə və qısamüddətli maliyyə uzunmüddətli həssaslıq yarada bilər. Hər xarici borc avtomatik asılılıq hökmü üçün kifayət deyil.

Texnoloji asılılıq. Avadanlıq, patent, proqram, texniki xidmət və mütəxəssis üçün az sayda xarici təchizatçıya bağlılıq yerli qərar imkanlarını daralda bilər. Texnologiyanın alınması ilə onun mənimsənilməsi fərqlidir. Yerli mühəndislik və tədqiqat imkanları inkişaf etmədikdə ölkə hazır texnologiyadan istifadə edir, amma onu dəyişmək və təkmilləşdirməkdə zəif qalır.

Şərti nümunə

Ölkə mineral xammalı ixrac edir, onun emalı üçün maşın və texniki xidməti xaricdən alır. Sahədə yüksək gəlir olsa da, yerli təchizatçılar azdır, texniki qərarlar xaricdə verilir. Xammal qiyməti düşəndə büdcə və valyuta gəliri kəskin azalır. Asılılıq təhlili bu vəziyyətdə ixrac məbləğindən əlavə texnoloji nəzarəti, gəlirin bölgüsünü və yerli əlaqələri araşdırır.

Siyasət nəticələri və tənqidlər

Yanaşmadan istehsalın şaxələndirilməsi, yerli texnoloji bacarıqların artırılması, xarici layihələrin yerli əlaqələrinin gücləndirilməsi və daha yaxşı müqavilə-institusional imkanlar nəticəsi çıxır. Tam qapanma və bütün xarici əlaqələrdən imtina isə bu məqsədlərlə eyni deyil. Ticarət və xarici investisiya uyğun şəraitdə bilik və bazar imkanları da yaradır.

Əsas tənqid xarici amillərin həddindən artıq vurğulanması, ölkələrin yalnız iki qrupa bölünməsi və uğurlu inteqrasiya nümunələrinin zəif izahıdır. Daxili siyasət, təhsil və idarəetmə fərqləri ayrıca araşdırılmalıdır. Buna görə asılılıq yanaşması güc münasibətlərini görmək üçün faydalıdır, lakin bütün zəif inkişafın tək izahı kimi götürülməməlidir.

Cavabın əsas fikri

Asılılıq yanaşması zəif inkişafı dünya iqtisadiyyatına qeyri-bərabər qoşulma, maliyyə və texnoloji nəzarət, gəlir axınları və yerli güc münasibətləri ilə izah edir. Əsas qiymətləndirmə xarici əlaqənin mövcudluğu deyil, onun şərtləri və yerli imkanlara təsiridir.

Mövzu 04 / Sual 19 / Əsas mühazirə [M4]

19. Struktur dəyişiklik modellərinin xarakteristikasını verin.

Struktur dəyişiklik nədir?

Struktur dəyişiklik əmək, kapital və istehsalın sahələr arasında bölgüsünün, istehsal texnologiyalarının və tələb quruluşunun uzunmüddətli dəyişməsidir. İnkişaf yalnız bütün sahələrin eyni sürətlə böyüməsi deyil: bəzi fəaliyyətlərin payı yüksəlir, digərlərininki azalır, sahələrin daxilində isə məhsuldarlıq dəyişir. Mühazirədə əsas istiqamətlər sadə sektorial transformasiya və Lyuisin iki sektorlu modelidir.

Fişer-Klarkın üç sektorlu təsviri

İlkin sektor kənd təsərrüfatı, meşəçilik və təbii ehtiyat hasilatı kimi fəaliyyətləri; ikinci sektor emal sənayesi və əlaqəli istehsalı; üçüncü sektor müxtəlif xidmətləri əhatə edir. Sadə transformasiya yanaşmasına görə inkişaf prosesində iqtisadi ağırlıq ilkin fəaliyyətdən sənayeyə, sonradan xidmətlərə doğru dəyişə bilər.

Bu təsvirin tələb tərəfini Engel qanunu izah edir. Gəlir artdıqca ərzaq xərclərinin məbləği arta bilər, amma ümumi istehlakda payı adətən azalır. Təhsil, nəqliyyat, mürəkkəb mallar və bəzi xidmətlərə tələb isə genişlənir. Təklif tərəfində texnologiya və məhsuldarlıq işçi qüvvəsinin daha az əmək ilə daha çox məhsul istehsal etməsinə imkan verir.

Çeneri və Kuznetsin vurğuladığı dəyişikliklər

Çenerinin yanaşmasında struktur keçid yalnız üç böyük sektor arasında deyil, sənayenin daxilində də baş verir: sadə istehlak mallarından aralıq və investisiya mallarına, daha mürəkkəb istehsal əlaqələrinə keçid mümkündür. Ticarət, urbanizasiya, bacarıqlar və daxili tələbin quruluşu bu prosesi müşayiət edir. Lakin ölkənin ölçüsü və xarici bazarlara çıxışı ardıcıllığı dəyişə bilər.

Kuznetsin adı ilə bağlı tərs U hipotezi inkişafla gəlir bərabərsizliyinin əvvəl arta, sonra azala biləcəyini irəli sürür. Bu, bütün ölkələrdə mütləq işləyən qanun deyil. Vergi, təhsil, aktiv bölgüsü və əmək institutları bərabərsizliyin istiqamətinə təsir edir. Sənayeləşmənin öz-özünə gəliri ədalətli böləcəyini qəbul etmək olmaz.

Lyuisin iki sektorlu modeli

Artur Lyuisin modeli aşağı məhsuldar ənənəvi fəaliyyətlə daha məhsuldar kapitalist sektorun yanaşı mövcudluğunu nəzərdən keçirir. Müəyyən şəraitdə ənənəvi sektorda əlavə əməyin marjinal məhsulu çox aşağı ola bilər. Müasir sektor kapital yığdıqca əmək tələbini artırır və həmin işçiləri cəlb edir. Mənfəətin yenidən investisiya edilməsi bu keçidi davam etdirir. [E12]

Artıq əmək tükəndikdə əvvəlki əmək təklifi şəraiti dəyişir və əməkhaqqına təzyiq artır; bu hal Lyuis dönüş nöqtəsi kimi tanınır. Modeldə vacib şərtlər mənfəətin məhsuldar sərmayəyə çevrilməsi və yeni sərmayənin əmək tələbi yaratmasıdır. Kapital yalnız əməyi əvəz edərsə, mənfəət xaricə çıxarsa və ya şəhərdə iş yaranmazsa, nəzərdə tutulan keçid zəifləyir.

“Qeyri-məhdud əmək” insanların həqiqətən sonsuz olması deyil, müəyyən əməkhaqqında bir müddət geniş işçi təklifi olmasıdır. Bütün kənd təsərrüfatında marjinal məhsulun sıfır olması da fakt kimi qəbul edilmir. Ərzaq təklifinin və aqrar məhsuldarlığın artması sənayeləşməni dəstəkləyir; modeldən kəndin inkişafını dayandırmaq nəticəsi çıxarmaq düzgün deyil.

Məhsuldarlıq hesablaması ilə nümunə

İki sektorlu şərti iqtisadiyyatda aqrar əmək payı 60%, bir işçinin məhsulu 5 vahid; digər sektorda əmək payı 40%, məhsul 15 vahid olsun. Orta məhsuldarlıq 0,60 × 5 + 0,40 × 15 = 9-dur. Əmək payları 50/50 olduqda, sahədaxili məhsuldarlıq dəyişmədən orta göstərici 10-a yüksəlir. Bu, resursların daha məhsuldar fəaliyyətə keçməsinin təsiridir.

Real inkişafda həm bu bölgü təsiri, həm sahələrin öz daxilində məhsuldarlıq artımı vacibdir. İşçilərin aşağı məhsuldar kənd fəaliyyətindən eyni dərəcədə aşağı məhsuldar şəhər ticarətinə keçməsi isə belə nəticə verməyə bilər.

Modelin məhdudiyyətləri

Xidmətlərin yüksək payı avtomatik yetkinlik, aqrar ixrac isə avtomatik zəif inkişaf deyil. Sənaye məşğulluğunun azalması da məhsuldarlıq və erkən sənayesizləşmə kimi fərqli səbəblərdən yarana bilər.

Cavabın əsas fikri

Struktur dəyişiklik modelləri inkişafı tələbin, sahə paylarının, texnologiyanın və əməyin yerləşməsinin transformasiyası ilə izah edir. Əsas nəticə resursların sadəcə yer dəyişməsi deyil, daha məhsuldar və gəlirli imkanlara keçməsidir.

Mövzu 04 / Sual 20 / Əsas mühazirə [M4]

20. Şərq və Qərb ənənəvi sistemlərinin xüsusiyyətlərini sadalayın.

Sualın nəzəri konteksti

Mühazirədə “Şərq” və “Qərb” sistemləri Boekenin sosial dualizm nəzəriyyəsi daxilində müqayisə olunur. Bu adlar müasir xalqların və ya bütün regionların dəyişməz xüsusiyyətləri deyil, müəllifin tarixi ideal tipləridir. İmtahanda həmin təsnifatı təqdim etməklə yanaşı onun ümumiləşdirmə məhdudiyyətini göstərmək vacibdir.

Boeke bir cəmiyyətdə fərqli sosial-iqtisadi prinsiplərin yanaşı mövcudluğunu izah etməyə çalışırdı. Onun təsvirində ənənəvi quruluşda məhdud bazar əlaqələri, ailə təsərrüfatı və adətlər; qərb kapitalist tipində isə pul iqtisadiyyatı, bazar stimulları və təşkilatlanmış istehsal ön plana çıxırdı. Bu fərqlər sosial-psixoloji, təşkilati və texnoloji qruplarda təqdim edilir.

Sosial və davranış xüsusiyyətləri

Tarixi “Şərq” tipində ehtiyacların daha məhdud olması, qiymət və əməkhaqqı dəyişikliklərinə zəif reaksiya, riskdən çəkinmə, ənənəvi dəyərlərin üstünlüyü və gələcəyə passiv münasibət irəli sürülürdü. Mühazirədə müəyyən gəlir əldə etdikdən sonra əlavə işləmək istəməmək də bu təsvirə daxil edilir. Bunlar nəzəriyyənin iddialarıdır, insanların anadangəlmə davranış qanunu deyil.

“Qərb” tipində isə ehtiyacların genişlənməsi, gəlir və mənfəət stimuluna daha güclü reaksiya, investisiya və hesablanmış riskə meyil, gələcəyi planlaşdırma və iqtisadi təşəbbüs vurğulanırdı. Müəllif bazar münasibətlərinin genişlənməsinin davranış normaları ilə əlaqəsini göstərməyə çalışırdı.

Təşkilati və texnoloji xüsusiyyətlər

Təşkilati baxımdan ənənəvi tip ailə və yerli əlaqələrə söykənən biznes, məhdud pul dövriyyəsi, zəif ixtisaslaşma və amillərin aşağı hərəkətliliyi ilə təsvir edilir. Müasir bazar tipində peşəkar idarəetmə, müqavilələr, əmək bölgüsü, pul hesablaşmaları və resursların daha geniş bazarda hərəkəti önə çıxır.

Texnoloji baxımdan ənənəvi tip kiçik miqyas, qeyri-standart məhsul, əl əməyinin böyük rolu və texniki dəyişmənin zəifliyi ilə müqayisə edilir. Digər tipdə standartlaşdırma, böyük miqyas, yeni məhsul, texniki yenilik və təklifin uyğunlaşması vurğulanır. Ancaq kiçik miqyas həmişə səmərəsizlik deyil: bəzi məhsullarda çeviklik və yerli bilik üstünlük yaradır.

Ölçü	Boekenin tarixi “Şərq” tipi	Boekenin tarixi “Qərb” tipi
Ehtiyac və stimul	Məhdud ehtiyac, zəif bazar reaksiyası iddiası	Genişlənən ehtiyac və gəlir stimulu
Risk və gələcəyə baxış	Riskdən çəkinmə, ənənəyə bağlılıq iddiası	Planlaşdırma və investisiya təşəbbüsü
Təşkilatlanma	Ailə təsərrüfatı, məhdud ixtisaslaşma	Peşəkar idarəetmə və əmək bölgüsü
Pul və hərəkətlilik	Məhdud monetarlaşma və yerli əlaqələr	Geniş hesablaşma və resurs hərəkəti
İstehsal üsulu	Kiçik miqyas və zəif standartlaşma	Standartlaşdırma və daha böyük miqyas
Texniki dəyişiklik	Ənənəvi üsulların davam etməsi	Yenilik və yeni məhsulların yayılması

Bu müqayisəyə yönələn tənqidlər

Higginsin mühazirədə verilən tənqidinə görə, davranışın səbəbi mədəniyyətlə həddindən artıq izah edilir. Fermerin riskdən çəkinməsi məhsul itkisi halında ailəsini qoruyacaq sığorta və yığımın olmaması ilə bağlı ola bilər. Kiçik bazar, kredit qıtlığı və hüquqi qeyri-müəyyənlik investisiyanı məhdudlaşdırdıqda bunu sadəcə təşəbbüssüzlük adlandırmaq düzgün deyil.

Aqrar təklif qısamüddətdə qiymətə zəif reaksiya verir, çünki əkin dövrü və torpaq imkanları dərhal dəyişmir. Uzunmüddətdə isə fermer əkin sahəsini, məhsul növünü və texnikanı dəyişə bilər. Daha yüksək gəlir üçün miqrasiya və yeni məhsula keçid də insanların iqtisadi stimullara reaksiya verdiyini göstərir. Deməli, vaxt amili və real məhdudiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

Məsələn, suvarması və bazara yolu olmayan fermerin yüksək qiymətə baxmayaraq məhsulu artıra bilməməsi davranışın qeyri-rasional olduğunu sübut etmir. Yol, kredit və aqrar bilik təmin edildikdə onun reaksiyası dəyişə bilər. Bu, institutların və imkanların izah gücünü göstərir.

Cavabın əsas fikri

Mühazirədəki fərqlər sosial dualizmin tarixi təsnifatıdır: ehtiyaclar və stimullar, təşkilatlanma, pul münasibətləri və texnologiya müqayisə edilir. Bunları müasir insanlara aid sabit stereotiplər kimi deyil, məhdud və tənqid olunmuş nəzəri model kimi təqdim etmək lazımdır.

Mövzu 05 / Sual 21 / Əsas mühazirə [M5]

21. İnkişaf strategiyası nədir və onun əsas məqsədləri hansılardır?

Anlayış və strategiyanın quruluşu

İnkişaf strategiyası ölkənin iqtisadi və sosial imkanlarını uzunmüddətli şəkildə yaxşılaşdırmaq üçün prioritetləri, vasitələri, resursları və icra ardıcıllığını müəyyən edən əlaqəli seçimlər sistemidir. O, yalnız arzu olunan nəticələrin siyahısı deyil. Strategiya hansı problemin əvvəl həll ediləcəyini, tədbirləri kimin həyata keçirəcəyini, maliyyənin haradan gələcəyini və nəticənin necə ölçüləcəyini göstərməlidir.

İnkişaf siyasəti ayrı-ayrı vergi, təhsil və ya kredit tədbirlərindən ibarət ola bilər; strategiya onları ümumi məqsədlə birləşdirir. Plan isə çox vaxt müəyyən dövrün rəqəmli tapşırıqlarını və tədbirlərini dəqiqləşdirir. Məsələn, “məhsuldarlığı artırmaq” məqsəddir; peşə təhsili, etibarlı enerji və rəqabət tədbirlərinin birlikdə seçilməsi strategiyanın məntiqini yaradır.

Əsas məqsədlər

1. Məhsuldarlıq və gəliri yüksəltmək. Eyni əmək və resursla daha çox dəyər yaratmaq uzunmüddətli rifahın əsaslarından biridir. Bunun üçün avadanlıq, bilik, idarəetmə, rəqabət və infrastruktur yaxşılaşmalıdır. Yalnız iş saatını və hasilatı artırmaq məhsuldarlıq əsaslı inkişafla eyni deyil.

2. Yoxsulluğu azaltmaq və layiqli məşğulluq yaratmaq. Artımın faydası geniş əhaliyə çatmalıdır. İş yerlərinin sayı ilə yanaşı gəliri, təhlükəsizliyi, davamlılığı və bacarıq artırmaq imkanları qiymətləndirilir. Aşağı məhsuldar fəaliyyətdən daha gəlirli işə keçid həm istehsal, həm sosial məqsəddir.

3. Struktur transformasiyası və şaxələnmə. Ölkənin gəliri bir neçə xammal və ya aşağı məhsuldar fəaliyyətlə məhdudlaşmamalıdır. Yeni məhsullar, daha çox emal, istehsalı dəstəkləyən xidmətlər və yerli təchizat əlaqələri riskləri azalda bilər. Şaxələnmə hər məhsulun ölkə daxilində istehsalı deyil, məhsuldar və dayanıqlı imkanların genişlənməsidir.

4. İnsan kapitalı və imkan bərabərliyi. Təhsil, sağlamlıq, qidalanma və rəqəmsal bacarıqlar inkişafın həm məqsədi, həm də vasitəsidir. Region, gəlir və gender fərqlərinə görə xidmətə çıxışın məhdudlaşması istedadların istifadəsini zəiflədir. Buna görə orta nəticə ilə yanaşı kənarda qalan qrupların vəziyyəti izlənilir.

5. Makroiqtisadi və xarici dayanıqlıq. Sürətli, lakin borc və valyuta böhranına həssas artım davamlı olmaya bilər. Strategiya büdcə və borc imkanlarını, qiymət sabitliyini, idxal ehtiyacını və ixrac gəlirini əlaqələndirməlidir. Ehtiyatların və iqtisadi əlaqələrin şaxələnməsi şoklara uyğunlaşmanı asanlaşdırır.

6. İnstitusional və ekoloji davamlılıq. Müqavilələrin icrası, şəffaf idarəetmə, keyfiyyətli dövlət xidməti və ədalətli rəqabət investisiyanın nəticəsini yaxşılaşdırır. Təbii ehtiyat və ekosistemlərin qorunması isə gələcək istehsal bazasını saxlayır. Cari gəliri artıran, amma su və torpağı sıradan çıxaran layihə ümumi inkişaf məqsədi ilə ziddiyyətə düşə bilər.

Strategiya necə hazırlanır?

Əvvəl başlanğıc vəziyyət və əsas məhdudiyyətlər müəyyən edilir. Sonra az sayda əsas məqsəd seçilir, onların arasında əlaqə və mümkün ziddiyyətlər araşdırılır. Tədbirlər büdcə, insan resursu və idarəetmə imkanına uyğun sıralanır. İcraçı qurumlar, vaxt, maliyyə və qiymətləndirmə göstəriciləri dəqiqləşdirilir.

Monitorinq xərcin çəkilib-çəkilmədiyini, qiymətləndirmə isə məqsədə nə dərəcədə çatıldığını araşdırır. Məsələn, neçə təlim keçirilməsi fəaliyyət göstəricisidir; məzunların iş tapması və məhsuldarlığı nəticə göstəricisidir. Strategiya yeni məlumat və gözlənilməz şoklar əsasında yenilənə bilməlidir.

Əlaqəli seçim üçün nümunə

Bir regionda meyvə ixracını artırmaq məqsədi qoyulsun. Təkcə fermerə kredit kifayət etməyə bilər: su, soyuducu anbar, keyfiyyət nəzarəti, yol və alıcı əlaqəsi də tələb olunur. Məhdud büdcə şəraitində bu tədbirlərin uyğun ardıcıllıqla seçilməsi strategiyadır. Nəticə ixrac məbləği ilə yanaşı fermer gəliri, itki faizi və su səmərəliliyi ilə ölçülə bilər.

Cavabın əsas fikri

İnkişaf strategiyası uzunmüddətli rifah üçün məqsəd, vasitə, resurs və icra ardıcıllığını əlaqələndirir. Əsas məqsədlər məhsuldarlıq, yoxsulluğun azalması, struktur transformasiyası, insan imkanları və iqtisadi-ekoloji dayanıqlıqdır.

Mövzu 05 / Sual 22 / Əsas mühazirə [M5]

22. İqtisadi artım strategiyası ilə iqtisadi inkişaf strategiyası arasında hansı fərqlər var?

Məqsəd fərqi

İqtisadi artım strategiyası əsasən real istehsalın və ya adambaşına real gəlirin yüksəlməsinə yönəlir. İqtisadi inkişaf strategiyası isə bu artımı insanların rifahı, struktur transformasiyası, imkan bərabərliyi və davamlılıqla əlaqələndirir. Fərq artımın əhəmiyyətsiz sayılması deyil; onun hansı məqsəd üçün və hansı nəticələrlə əldə edildiyidir.

Artım strategiyasında əsas sual “İstehsalı necə daha sürətlə artıraq?” ola bilər. İnkişaf strategiyası əlavə olaraq “Bu artım kimə çatır, hansı işlər yaradır, gələcək imkanlara necə təsir edir?” suallarını verir. Buna görə eyni ÜDM artımı inkişaf baxımından fərqli qiymət ala bilər.

Vasitələr və qiymətləndirmə

Artım siyasəti investisiya həcmi, kapitalın istifadəsi, ixrac, əmək təklifi və məhsuldarlıq kimi amillərə fokuslana bilər. İnkişaf siyasəti bunlara təhsil və səhiyyənin keyfiyyətini, hüquqi və inzibati institutları, xidmətlərə çıxışı, regionlararası fərqləri və ekologiyanı əlavə edir. Bir çox alət ortaqdır, amma prioritet və uğur meyarı fərqlənir.

Məsələn, peşə təhsili hər iki strategiyada yer ala bilər. Artım baxışı onun müəssisələrə ixtisaslı işçi verməsini vurğulayır. İnkişaf baxışı əlavə olaraq aşağı gəlirli gənclərin və qadınların həmin təhsilə çıxışını, gəlir və sosial hərəkətlilik nəticəsini də qiymətləndirir. Beləliklə, eyni tədbir daha geniş məqsədlərlə qurula bilər.

Müqayisə	Artım strategiyası	İnkişaf strategiyası
Əsas hədəf	Real istehsal və gəlir artımı	Geniş əhali üçün davamlı rifah və imkanlar
Ölçü	ÜDM, investisiya, məhsuldarlıq, ixrac	Bunlarla yanaşı yoxsulluq, sağlamlıq, təhsil, bölgü və ekologiya
Struktur yanaşması	Mövcud gəlirli sahələrin genişlənməsi də kifayət edə bilər	Yeni bacarıq, şaxələnmə və yerli əlaqələr ayrıca məqsəddir
Əhali qrupları	Ümumi nəticə önə çıxa bilər	Faydanın region və qruplar üzrə bölgüsü yoxlanır
Zaman və risk	Cari və orta müddətli artıma fokuslana bilər	Uzunmüddətli dayanıqlıq və gələcək nəsillər nəzərə alınır

Struktur və məşğulluq fərqi

Artım xammal qiymətinin yüksəlməsi və ya kapitaltutumlu hasilatın genişlənməsi hesabına yarana bilər. Belə sahə az işçi işlədərsə, ümumi gəlir artımı məşğulluqda zəif görünə bilər. İnkişaf strategiyası həmin gəlirin infrastruktur, təhsil, texnoloji bacarıq və şaxələnmə vasitəsilə daha geniş imkan yaratmasına baxır.

Məhsuldar məşğulluq həm gəlir bölgüsünü, həm də gələcək bacarığı dəyişir. Buna görə iş sayı ilə yanaşı işin keyfiyyəti nəzərə alınır. İnsanların aşağı gəlirli işlər arasında yer dəyişməsi struktur transformasiyasının məqsədini tam qarşılamır. Yeni fəaliyyət daha yüksək məhsuldarlıq və öyrənmə imkanı yaratmalıdır.

Potensial ziddiyyətlər və tamamlayıcılıq

Qısamüddətli istehsalı artıran tədbir uzunmüddətli zərər yarada bilər. Məsələn, həddindən artıq su istifadəsi cari məhsulu artıra, gələcək məhsuldarlığı azalda bilər. Digər tərəfdən, təhsil və profilaktik səhiyyə xərcləri dərhal böyük ÜDM artımı yaratmasa da, sonradan əmək qabiliyyəti və məhsuldarlığı gücləndirə bilər.

Sosial məqsədlərlə artım həmişə ziddiyyət təşkil etmir. Yoxsul ailələrin sağlamlığının və bacarıqlarının yaxşılaşması iqtisadi imkanları genişləndirir. Rəqabət və şəffaf idarəetmə həm səmərəliliyi, həm də xidmətlərin keyfiyyətini yüksəldə bilər. Əsas məsələ məqsədlər arasındakı əlaqəni nəzərə alan siyasət dizaynıdır.

Şərti müqayisə

İki proqram eyni məbləğ tələb etsin. Birincisi yalnız hasilat gücünü artırır; ikincisi enerji etibarlılığı, kiçik müəssisələr və peşə bacarıqlarını birlikdə yaxşılaşdırır. Birinci qısa müddətdə daha çox ÜDM yarada bilər. İkincinin iş, bölgü və şaxələnmə faydası daha geniş ola bilər. Düzgün seçim hər iki proqramın tam xərc və nəticəsinin, risklərinin və alternativlərinin müqayisəsini tələb edir.

Cavabın əsas fikri

Artım strategiyası istehsalın yüksəlməsini, inkişaf strategiyası isə bu yüksəlişin insan rifahına və davamlı imkanlara çevrilməsini hədəfləyir. İnkişaf daha genişdir və artımı öz məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə edir.

Mövzu 05 / Sual 23 / Əsas mühazirə [M5]

23. Balanslaşdırılmış və balanslaşdırılmamış inkişaf strategiyalarının mahiyyəti nədir? Onların üstünlüklərini və məhdudiyyətlərini müqayisə edin.

Balanslaşdırılmış inkişafın mahiyyəti

Balanslaşdırılmış inkişaf qarşılıqlı tamamlayıcı sahələrə əlaqələndirilmiş investisiya qoyuluşunu nəzərdə tutur. Məqsəd bir sahədə yaranan istehsal və gəlirin digər sahədə tələb və təchizat yaratmasıdır. “Balans” bütün sahələrə eyni məbləğin ayrılması deyil; investisiyaların iqtisadi əlaqələrə və imkanlara uyğunlaşdırılmasıdır.

Məsələn, ərzaq emalı, kənd təsərrüfatı, enerji, yol və anbar bir-birini tamamlayır. Yalnız emal müəssisəsi tikilərsə, xammal və logistika problemi yarana bilər. Yalnız istehsal artırılarsa, saxlama və satış çatışmazlığı itkiləri böyüdə bilər. Əlaqəli investisiyalar bu uyğunlaşma problemini azaltmağa çalışır.

Mühazirədə Rosenşteyn-Rodanın “böyük təkan”ı və Nurksenin bazar ölçüsünü genişləndirmə ideyası bu istiqamətdə təqdim olunur. Çeneri ictimai və xüsusi gəlirlilik fərqlərinə, Leybenşteyn isə aşağı gəlir vəziyyətindən çıxmaq üçün yetərli başlanğıc səyinə diqqət çəkir. Ümumi məntiq bir-birini tamamlayan dəyişikliklərin birlikdə daha güclü nəticə yaratmasıdır.

Balanslaşdırılmamış inkişafın mahiyyəti

Bu strategiya məhdud kapital və idarəetmə imkanları şəraitində bütün sahələri eyni vaxtda genişləndirmək əvəzinə seçilmiş fəaliyyətlərə üstünlük verir. İlkin investisiyanın yaratdığı tələb və darboğazlar növbəti sərmayələri stimullaşdıra bilər. Hirşman əsas diqqəti sahələrarası əlaqələrə və investisiya ardıcıllığına yönəldir.

Geriyə əlaqə müəssisənin xammal, avadanlıq və xidmət tələbi vasitəsilə təchizatçıları inkişaf etdirməsidir. İrəliyə əlaqə onun məhsulunun başqa istehsalçılar üçün giriş yaratmasıdır. Məsələn, süd emalı fermalara və qablaşdırmaya tələb yaradır; polad istehsalı isə maşınqayırma üçün material təmin edə bilər. Əlaqələrin gücü yerli imkanlardan asılıdır.

Mühazirədə Striten balanssızlığın yenilik və uyğunlaşma təzyiqini, Perru isə artım qütblərini vurğulayır. Lakin hər böyük layihə avtomatik qütb deyil: başqa müəssisələrlə əlaqə yaratmayan qapalı istehsal mərkəzinin yayılma təsiri zəif qala bilər.

Meyar	Balanslaşdırılmış strategiya	Balanslaşdırılmamış strategiya
İlkin seçim	Tamamlayıcı sahələrin əlaqəli genişlənməsi	Güclü əlaqələri olan seçilmiş sahədən başlama
Əsas üstünlük	Uyğunlaşma riskini və bazar darlığını azaldır	Qıt resursları prioritetdə cəmləşdirir
İdarəetmə tələbi	Geniş koordinasiya və maliyyə tələb edir	Düzgün sahə və ardıcıllıq seçimi tələb edir
Başlıca risk	İmkanlardan böyük, səmərəsiz proqram	Darboğazın aradan qalxmaması və regional fərqlər
Uyğun şərait	Tamamlayıcılıq güclü, koordinasiya qabiliyyəti yetərli	Resurslar qıt, əlaqələr və sonrakı reaksiya imkanları güclü

Üstünlüklər və məhdudiyyətlərin izahı

Balanslaşdırılmış strategiya ayrı investorun təkbaşına həll edə bilmədiyi enerji, tələb və təchizat problemini azalda bilər. Lakin maliyyə, bacarıq və idarəetmə özü məhdud olduqda çoxsaylı layihənin eyni vaxtda icrası qiymətləri və idxalı artıra bilər. Səhv planlaşdırma çoxsaylı zəif layihələri bir proqramda birləşdirə bilər.

Balanslaşdırılmamış strategiya daha az başlanğıc resursla imkanların sınaqdan keçirilməsinə və sonrakı qərarların yeni məlumatla verilməsinə şərait yaradır. Ancaq yaranan tələb yerli təchizatçıya deyil, idxala gedə bilər. Dövlət və sahibkarlar darboğaza reaksiya verə bilməzsə, balanssızlıq inkişaf stimulu olmaq əvəzinə istehsalı dayandıra bilər.

İki yanaşmanın əlaqələndirilməsi

Praktik seçim onları sərt qarşılaşdırmaqdan daha mürəkkəbdir. Ölkə bir ixrac və ya aqrar klasteri prioritet seçib onun daxilində yol, enerji, bacarıq və maliyyəni əlaqələndirə bilər. Bu, milli miqyasda seçicilik, yerli istehsal sistemi daxilində isə tamamlayıcılıq deməkdir. Seçim diaqnoz, icra qabiliyyəti və ölçülə bilən nəticələrə söykənməlidir.

Cavabın əsas fikri

Balanslaşdırılmış inkişaf tamamlayıcı investisiyaların koordinasiyasını, balanslaşdırılmamış inkişaf isə seçilmiş sahələrin yaratdığı əlaqə və təzyiqlərlə ardıcıl genişlənməni vurğulayır. Uğur resursların, əlaqələrin və idarəetmə imkanlarının uyğunluğundan asılıdır.

Mövzu 05 / Sual 24 / Əsas mühazirə [M5]

24. “Böyük təkan” nəzəriyyəsinə görə iqtisadiyyatın inkişafı üçün nə üçün əlaqələndirilmiş investisiyalar tələb olunur?

“Böyük təkan”ın əsas ideyası

Rosenşteyn-Rodanın “böyük təkan” yanaşmasında ayrıca müəssisə üçün sərfəli görünməyən investisiyalar birgə həyata keçirildikdə sərfəli ola bilər. Səbəb tamamlayıcılıq, bölünməz xərclər və müsbət xarici təsirlərdir. Bir investor başqalarının yaradacağı bazarı və infrastrukturu təkbaşına təmin edə bilmir; hamı digərlərinin addımını gözlədikdə iqtisadiyyat aşağı investisiya vəziyyətində qala bilər. [E13]

“Böyük” sözü sadəcə böyük məbləğ xərcləmək deyil. Əsas fikir bir-birinin gəlirliliyini artıran layihələrin kifayət qədər uyğun vaxt və miqyasda başlanmasıdır. Əlaqəsiz prestij layihələrinin çoxluğu nəzəriyyənin tələb etdiyi koordinasiyanı yaratmır.

Tələb tamamlayıcılığı

Bir yeni fabrikin işçiləri maaşlarının hamısını həmin fabrikin məhsuluna xərcləmirlər. Onlar ərzaq, geyim, nəqliyyat və başqa xidmətlər alırlar. Digər sahələr genişlənməzsə, tək fabrikin məhsuluna kifayət qədər tələb yaranmaya bilər. Bir neçə tamamlayıcı fəaliyyət birlikdə inkişaf etdikdə hər birində yaranan gəlir digərlərinə bazar yaradır.

Bu əlaqə məcmu alıcılıq qabiliyyəti ilə yanaşı məhsul çeşidinin uyğunluğunu da tələb edir. Yalnız eyni məhsulu istehsal edən çoxsaylı müəssisənin açılması satış problemini daha da ağırlaşdıra bilər. Daxili bazarın məhdud olduğu hallarda xarici bazara çıxış bu məntiqə əlavə imkan yaradır, amma keyfiyyət və logistika yenə vacibdir.

Bölünməzlik və infrastruktur

Elektrik şəbəkəsi, liman və əsas nəqliyyat xətti kimi layihələr müəyyən başlanğıc miqyası tələb edə bilər. Onları hər kiçik müəssisənin ayrıca qurması baha başa gələr. İstifadəçi sayı az olduqda vahid xərc yüksəkdir; bir neçə istehsalçı eyni infrastrukturu istifadə etdikdə xərc daha geniş baza üzərinə bölünür.

Bacarıq hazırlığı da tamamlayıcılıq yarada bilər. Bir müəssisə işçi öyrədir, amma işçi sonradan başqa müəssisəyə keçir. Təlimin bütün faydasını ilk işəgötürən əldə etmədiyindən təlimə xüsusi sərmayə cəmiyyət üçün arzu olunan səviyyədən aşağı qala bilər. Ortaq təlim mərkəzi və ya uyğun dəstək bu fərqi azalda bilər.

Xarici təsirlər və fərdi-ictimai gəlirlilik

Müəssisə yeni məhsul və bazarı sınaqdan keçirərkən digərlərinə informasiya və təchizat imkanları yaradır. Bunların hamısı onun mənfəətinə çevrilmir. Buna görə layihənin xüsusi gəlirliliyi ilə bütöv istehsal sisteminin ictimai gəlirliliyi fərqlənə bilər. Koordinasiyanın iqtisadi əsası məhz bu fərqdir; hər zərərli layihənin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi nəticəsi buradan çıxmır.

İki investorla şərti nümunə

A və B bir-birini tamamlayan iki istehsalçıdır. Tək investisiya edən tələb və xidmət çatışmazlığına görə ildə 2 milyon vahid zərər çəkir; hər ikisi investisiya etdikdə hər biri 4 milyon xalis nəticə alır. Cədvəldə əvvəl A-nın, sonra B-nin nəticəsi göstərilir. Bunlar nəzəriyyəni izah etmək üçün qurulmuş rəqəmlərdir.

A-nın qərarı	B investisiya etmir	B investisiya edir
A investisiya etmir	(0; 0)	(0; −2)
A investisiya edir	(−2; 0)	(4; 4)

Heç kim digərlərinin investisiya edəcəyinə inanmırsa, hərəkətsizlik fərdi baxımdan məntiqli görünə bilər. Etibarlı birgə öhdəlik, infrastrukturun vaxtında qurulması və maliyyə təminatı bu gözləntini dəyişə bilər. Beləliklə, problem yalnız pulun azlığı deyil, qərarların bir-birinə bağlı olmasıdır.

Koordinasiyanın şərtləri və riskləri

Koordinasiya dövlətin infrastrukturu, ortaq standartları və məlumatı təmin etməsi ilə, yaxud özəl müqavilələr, sənaye birlikləri və klasterlər vasitəsilə təşkil oluna bilər. Layihələrin həqiqi tamamlayıcılığı, maliyyə imkanı, icra qrafiki və nəticə məsuliyyəti yoxlanmalıdır. Dövlətin məlumatı və idarəetmə imkanları da məhduddur.

Həddindən artıq miqyas, zəif seçim, borclanma və korrupsiya ictimai itkini artıra bilər. Buna görə kiçik sınaqlar, mərhələli icra və nəticələrin qiymətləndirilməsi bəzi hallarda daha uyğun ola bilər. Nəzəriyyə koordinasiya problemini göstərir, hər şəraitdə eyni böyük proqramı tövsiyə etmir.

Cavabın əsas fikri

Əlaqələndirilmiş investisiyalar tələb, infrastruktur və bilik tamamlayıcılığı sayəsində ayrı layihələrin gəlirliliyini yüksəldə bilər. “Böyük təkan”ın əsası çox xərcləmək deyil, bir-birini tamamlayan qərarların uyğunlaşdırılmasıdır.

Mövzu 05 / Sual 25 / Əsas mühazirə [M5]

25. İnkişaf strategiyalarında dövlət və bazarın rolları necə əlaqələndirilə bilər?

Tamamlayıcı funksiyalar

İnkişaf strategiyasında bazar qiymət, rəqabət, mənfəət və sahibkarlıq vasitəsilə məlumatı və təşviqləri birləşdirir. Dövlət isə qaydaları, əsas xidmətləri, ictimai investisiyaları və müəyyən koordinasiya imkanlarını təmin edir. Məsələ tərəflərdən birini hər sahədə üstün elan etmək deyil, konkret problemi hansı mexanizmin daha səmərəli həll edəcəyini müəyyən etməkdir.

Bazar çoxsaylı ayrı məlumatı qərarlara çevirə bilir: istehlakçı nə istəyir, hansı üsul daha ucuzdur, hansı məhsula tələb artır? Lakin zəif rəqabət, informasiya çatışmazlığı, xarici təsirlər və koordinasiya problemi bu qərarları ictimai baxımdan səmərəsiz edə bilər. Dövlət müdaxiləsinin əsası belə konkret məhdudiyyətin müəyyən edilməsidir.

Dövlətin əsas vəzifələri

Hüquqi və institusional baza. Müqavilələrin icrası, mülkiyyətin aydınlığı, ədalətli rəqabət və şəffaf inzibati xidmətlər uzunmüddətli qərarların riskini azaldır. Qaydaların qeyri-müəyyənliyi məhsuldar investisiyanı qısamüddətli və qeyri-rəsmi fəaliyyətlə əvəz edə bilər. Dövlətin keyfiyyəti burada xərclədiyi vəsaitdən az əhəmiyyətli deyil.

İnfrastruktur və insan kapitalı. Yollar, enerji etibarlılığı, əsas təhsil, səhiyyə və məlumat infrastrukturu çoxsaylı müəssisənin məhsuldarlığına təsir edir. Bu xidmətlərdə miqyas və xarici təsirlər xüsusi investisiyanın yetərsiz qalmasına səbəb ola bilər. Maliyyələşdirmə və icra forması isə sahənin xüsusiyyətinə uyğun seçilməlidir.

Sosial müdafiə və imkanların genişləndirilməsi. Təhsil, əsas xidmətlər və məqsədli sosial dəstək aşağı gəlirli qrupların iqtisadi iştirakını yaxşılaşdıra bilər. Bu, həm rifah məqsədidir, həm də insan kapitalının itirilməsinin qarşısını ala bilər. Böhran zamanı ailənin uşağı məktəbdən çıxarmasının qarşısını almaq uzunmüddətli məhsuldarlığı qoruyur.

Bazar və özəl sektorun funksiyaları

Müəssisələr məhsul, texnologiya, idarəetmə və bazar haqqında sınaq aparır, riski qiymətləndirir və tələbə uyğunlaşır. Rəqabət zəif istehsal üsullarının dəyişməsi və xərclərin azalması üçün təzyiq yaradır. Dövlət bütün texniki və kommersiya qərarlarını əvvəlcədən dəqiq bilə bilmədiyi üçün sahibkarlıq və öyrənmə imkanları saxlanmalıdır.

Banklar və kapital bazarları layihələrin maliyyələşməsində və riskin qiymətləndirilməsində rol oynayır. Lakin əlaqəli şəxslərə kredit, zəif məlumat və qeyri-şəffaflıq resurs bölgüsünü poza bilər. Maliyyə sisteminin nəzarəti ilə rəqabətin qorunması birlikdə tələb olunur.

Əlaqələndirmə necə qurulur?

Birinci addım bazar uğursuzluğunu və ya koordinasiya problemini dəqiq göstərməkdir. İkinci addım həmin problemə uyğun alət seçməkdir: məlumat çatışmazlığı üçün açıq məlumat, bacarıq üçün təlim, logistika üçün infrastruktur, xarici təsir üçün uyğun təşviq. Ümumi və qeyri-müddətli güzəşt hər problemə münasib cavab deyil.

Dəstək verilirsə, məqsəd, müddət, uyğunluq şərti və nəticə göstəricisi əvvəlcədən aydın olmalıdır. Məhsuldarlıq, öyrənmə, keyfiyyət və əlavə investisiya kimi nəticələr yoxlanır. Səmərəsiz proqramı dayandırmaq və yeni müəssisələrin bazara girişini saxlamaq vacibdir. Dövlət dəstəyinin özü rəqabəti həmişəlik bağlamamalıdır.

Şərti nümunə və dövlət uğursuzluğu riski

Meyvə emalı klasterində dövlət yol və su infrastrukturu, laboratoriya və peşə təhsili yarada bilər. Özəl müəssisələr məhsul seçir, avadanlıq alır, alıcı tapır və satış riskini daşıyır. Müştərək məsləhətləşmə maneələri üzə çıxarır, amma qərarlar açıq meyarla verilir və yalnız bir müəssisənin marağına uyğun qurulmur.

Dövlət uğursuzluğu da mümkündür: yanlış sahə seçimi, siyasi imtiyaz, korrupsiya və icra zəifliyi. Buna görə xərclər, satınalmalar və nəticələr şəffaf olmalı, müstəqil qiymətləndirmə aparılmalıdır. Özəl-dövlət əməkdaşlığında risklərin dövlətə gizli şəkildə yüklənməsi də ümumi layihə xərcində nəzərə alınmalıdır.

Cavabın əsas fikri

Dövlət qayda, əsas xidmət və koordinasiyanı; bazar isə məlumat, rəqabət və sahibkarlıq təşəbbüsünü təmin etməklə bir-birini tamamlaya bilər. Uğurlu əlaqələndirmə konkret problemə uyğun alət, şəffaflıq və nəticəyə görə məsuliyyət tələb edir.

Mövzu 06 / Sual 26 / Əsas mühazirə [M6]

26. İdxalın əvəzlənməsi nədir və onun tətbiqi növləri hansılardır?

Anlayış və məqsəd

İdxalın əvəzlənməsi əvvəllər xaricdən alınan məhsulların ölkə daxilində istehsal edilməyə başlanması və daxili təklifdə yerli istehsalın payının artmasıdır. Dar mənada konkret idxal malının yerli məhsulla əvəz olunması, geniş mənada isə istehsal strukturunun dəyişməsi nəzərdə tutulur. Məqsəd yerli sənaye imkanları yaratmaq, müəyyən xarici məhdudiyyətləri azaltmaq və əlavə dəyərin daha böyük hissəsini daxildə formalaşdırmaq ola bilər.

İdxalın əvəzlənməsini yalnız idxalı inzibati qaydada azaltmaqla eyniləşdirmək olmaz. Gəlir və tələb azaldığı üçün idxalın düşməsi yeni istehsal imkanı yaratmır. Yerli istehsal genişlənərkən avadanlıq və aralıq məhsul idxalı hətta arta bilər. Buna görə nəticə hazır mal idxalı, giriş idxalı və yerli əlavə dəyər birlikdə araşdırılaraq qiymətləndirilir.

Təbii idxal əvəzetməsi

Mühazirədə birinci növ təbii idxal əvəzetməsidir. Burada proses xüsusi olaraq onu yaratmaq üçün həyata keçirilən birbaşa və ya dolayı dövlət müdaxiləsindən deyil, iqtisadiyyatın özündəki dəyişikliklərdən irəli gəlir. Bazarın böyüməsi, yerli bacarıqların artması, məhsulun standartlaşması və istehsal xərclərinin azalması əvvəl idxal edilən malın daxildə istehsalını sərfəli edə bilər.

Məsələn, bir şəhərdə qablaşdırılmış qidaya tələb böyüyür, yerli xammal və texniki bacarıq formalaşır. Müəssisə əlavə qoruyucu tədbir olmadan rəqabətqabiliyyətli istehsala başlayır. Bu halda yerli məhsulun bazarda idxalı sıxışdırması təbii proses kimi izah olunur. Burada “təbii” sözündən bütün institutların və ümumi iqtisadi siyasətin əhəmiyyətsiz olduğu nəticəsi çıxmır.

Stimullaşdırılmış idxal əvəzetməsi

İkinci əsas növdə dövlət siyasəti prosesə təsir göstərir. Gömrük tədbirləri, kredit, infrastruktur və digər təşviqlər yerli istehsalın nisbi sərfəliliyini dəyişir. Mühazirədə stimullaşdırılmış növ öz daxilində planlı və təsadüfi idxal əvəzetməsinə ayrılır. Fərq tədbirin nəticəsindən çox onun ilkin məqsədindədir.

Planlı idxal əvəzetməsi sənayeləşmə məqsədilə şüurlu seçilmiş tədbirlərin nəticəsidir. Hansı məhsulun və niyə daxildə istehsal ediləcəyi, tələb olunan bacarıq və investisiya, dəstəyin müddəti əvvəlcədən müəyyən edilir. Məsələn, yerli təchizatçıların texniki imkanını artırmağa yönələn proqram konkret istehsal mərhələsini hədəfləyə bilər.

Təsadüfi idxal əvəzetməsi başqa məqsəd üçün görülən tədbirin dolayı nəticəsidir. Məsələn, tədiyyə balansı təzyiqini azaltmaq üçün idxal məhdudlaşdırılır və bəzi yerli istehsalçılar yaranmış boşluğu doldurur. “Təsadüfi” burada heç bir iqtisadi səbəbin olmaması deyil, idxalı əvəzləyən sənayeləşmənin tədbirin ilkin, əlaqələndirilmiş məqsədi olmaması deməkdir.

Növ	Prosesi yaradan əsas amil	Fərqləndirici cəhət
Təbii	Bazar və istehsal imkanlarının dəyişməsi	Xüsusi əvəzetmə müdaxiləsi olmadan yaranır
Stimullaşdırılmış, planlı	Məqsədli sənaye siyasəti	Məhsul, vasitə və nəticə əvvəlcədən əlaqələndirilir
Stimullaşdırılmış, təsadüfi	Başqa məqsədli siyasətin dolayı təsiri	Əvəzetmə ilkin məqsədin əlavə nəticəsidir

Pay və mütləq həcm fərqi

Eyni qiymət vahidləri ilə şərti bazarda yerli istehsal 40, idxal 60 olsun. İdxalın ümumi təklifdə payı 60%-dir. Sonra yerli istehsal 90-a, idxal 70-ə qalxarsa, idxalın payı 70/160 = 43,75%-ə enir. İdxalın mütləq həcmi artsa da, nisbi asılılıq azalır. Bu, tək idxal rəqəminə baxmağın niyə kifayət etmədiyini göstərir.

İqtisadi qiymətləndirmə

Yerli istehsal öyrənmə, iş yeri və təchizat əlaqəsi yarada bilər. Lakin yüksək xərc və keyfiyyət zəifliyi uzun müddət qorunarsa, istehlakçılar və digər istehsalçılar zərər görə bilər. Ölkənin bütün malları daxildə istehsal etməsi məqsədi resursların səmərəli bölgüsünü poza bilər. Əvəzləmə məhsuldarlıq, keyfiyyət, yerli əlavə dəyər və dayanıqlı rəqabət imkanları ilə qiymətləndirilməlidir.

Cavabın əsas fikri

İdxalın əvəzlənməsi idxal olunan məhsulun yerli istehsalla qarşılanmasıdır. Mühazirədə əsas növlər təbii və stimullaşdırılmış; stimullaşdırılmışın formaları isə planlı və təsadüfi əvəzetmədir.

Mövzu 06 / Sual 27 / Əsas mühazirə [M6]

27. İdxalın əvəzlənməsinə əsaslanan sənayeləşmə mərhələlərini açıqlayın.

İki mərhələli təsnifat

Mühazirədə idxalı əvəzləyən sənayeləşmə iki əsas mərhələdə izah olunur: asan mərhələ və çətin mərhələ. Birincidə daha çox hazır istehlak malları, ikincidə aralıq və investisiya malları, eləcə də daha mürəkkəb davamlı istehlak malları hədəflənir. Fərq istehsalın texniki, maliyyə və bazar tələblərinin dəyişməsidir.

Bu mərhələlər hər ölkədə eyni müddət və dəqiq ardıcıllıqla baş vermir. Bəzi fəaliyyətlər paralel inkişaf edə, müəyyən mallar isə səmərəli şəkildə idxal oluna bilər. Təsnifatın məqsədi sənayeləşmə dərinləşdikcə yaranan yeni məhdudiyyətləri göstərməkdir.

Birinci mərhələ: asan idxal əvəzetməsi

Bu mərhələdə qida, geyim, ayaqqabı, sadə məişət və digər dayanıqlı olmayan istehlak mallarının yerli istehsalı genişləndirilir. Tələb artıq mövcuddur, çünki həmin məhsullar əvvəllər idxal edilirdi. Bəzi fəaliyyətlər nisbətən kiçik miqyasda və daha sadə bacarıqlarla başlana bilər. Buna görə ilk sənaye imkanlarını yaratmaq daha əlçatan görünür.

Siyasətdə hazır mallar üçün qoruma, istehsal üçün avadanlıq və girişlərə isə daha əlverişli çıxış tətbiq edilə bilər. Yeni müəssisələr iş yaradır, bazar üçün istehsalı və sahibkarlıq bacarıqlarını genişləndirir. Lakin “asan” sözü risksiz və texnologiyasız istehsal demək deyil: keyfiyyət, enerji, logistika və maliyyə yenə vacibdir.

Birinci mərhələnin məhdudiyyətləri

Hazır malın idxalı azalsa da, parça, kimyəvi material, ehtiyat hissəsi və maşın idxalı arta bilər. Buna görə valyuta qənaəti hazır malın əvvəlki idxal dəyəri ilə yeni istehsalın idxal girişləri arasındakı fərqdən asılıdır. Sadəcə yerli yığım və qablaşdırma ilə yüksək yerli əlavə dəyər eyni nəticə deyil.

Daxili bazar kiçik olduqda istehsal müəyyən həddən sonra yavaşlaya bilər. Rəqabətdən uzunmüddətli qoruma xərcləri azaltmaq və keyfiyyəti artırmaq təşviqini zəiflədə bilər. Müəssisə yalnız qorunan bazarda işləyirsə, xarici bazara çıxışı çətinləşir. Bu nöqtədə ya istehsal əlaqələri dərinləşdirilir, ya ixrac imkanları artırılır, yaxud hər ikisi uyğunlaşdırılır.

İkinci mərhələ: çətin idxal əvəzetməsi

Bu mərhələdə polad, kimya və neft-kimya məhsulları, maşın, avadanlıq və mürəkkəb davamlı mallar kimi fəaliyyətlər nəzərdə tutulur. Onlar adətən daha çox kapital, mühəndislik, ixtisas, enerji və uzun hazırlıq müddəti tələb edir. Miqyas iqtisadiyyatı güclü olduğundan kiçik daxili bazar vahid xərci yüksəldə bilər.

İkinci mərhələ istehsalın şaquli və üfüqi əlaqələrini genişləndirməyə çalışır. Şaquli əlaqə girişdən hazır məhsula uzanan mərhələlərdir; üfüqi əlaqə isə oxşar istehsal və xidmət imkanlarının bir neçə fəaliyyətə yayılmasıdır. Məqsəd yalnız bir məhsulu yığmaq deyil, təchizat, texniki xidmət və mühəndislik imkanları yaratmaqdır.

Meyar	Asan mərhələ	Çətin mərhələ
Əsas məhsullar	Sadə istehlak malları	Aralıq, investisiya və mürəkkəb davamlı mallar
Başlanğıc üstünlüyü	Hazır daxili tələb və nisbətən əlçatan istehsal	Yerli istehsal zəncirinin dərinləşməsi
Əsas tələblər	Baza texnologiyası, xammal, bazara çıxış	Böyük kapital, bacarıq, enerji və miqyas
Başlıca risk	Giriş idxalı və daxili bazar həddi	Yüksək xərc, böyük layihə riski və texnoloji asılılıq

Keçidin şərtləri və nümunə

Tikiş istehsalından başlamaq ilk mərhələyə nümunədir. Sonra keyfiyyətli parça, boyama, aksesuar və uyğun avadanlıq xidmətlərinin inkişafı yerli əlaqələri dərinləşdirə bilər. Lakin bütün tikiş maşınlarını daxildə istehsal etmək zəruri deyil. Seçim bazar həcmi, bilik, xərc və alternativ istifadə imkanlarına əsaslanmalıdır.

İkinci mərhələdə aralıq malların həddindən artıq qorunması aşağı mərhələlər üçün materialı bahalaşdıraraq onların ixrac qabiliyyətini zəiflədə bilər. Buna görə bütün istehsal zəncirinin rəqabət qabiliyyəti qiymətləndirilməlidir. Yerli bacarıqlar və keyfiyyət artmırsa, sadəcə qorumanı uzatmaq davamlı çıxış yolu olmaya bilər.

Cavabın əsas fikri

Asan mərhələ hazır istehlak mallarını, çətin mərhələ isə daha kapital və bilik tələb edən aralıq, investisiya və mürəkkəb malları əhatə edir. Keçidin uğuru yerli əlavə dəyər, miqyas, texnologiya və bazar imkanlarının uyğunluğundan asılıdır.

Mövzu 06 / Sual 28 / Əsas mühazirə [M6]

28. İdxalın əvəzlənməsinə əsaslanan sənayeləşmə strategiyasının alətləri hansılardır?

Alətlərin ümumi məqsədi

İdxalı əvəzləyən sənayeləşmədə alətlər yerli istehsalın nisbi sərfəliliyini artırmağa, maliyyə və texniki maneələri azaltmağa yönəlir. Mühazirədə əsas vasitələr gömrük rüsumları, kəmiyyət məhdudiyyətləri, məzənnə və valyuta tədbirləri, subsidiyalar və güzəştlərdir. Onların hamısı eyni mexanizmlə işləmir: bəzisi idxalın qiymətini, bəzisi həcmini, digəri yerli istehsal xərcini dəyişir.

Gömrük rüsumları

Tarif idxal malının daxili qiymətini yüksəldərək yerli istehsalçı üçün qoruma yarada və büdcəyə gəlir gətirə bilər. Sadə modeldə dünya qiyməti 100 manat olan mala 20% rüsum tətbiq ediləndə, digər xərclər və məzənnə sabitdirsə, idxal qiyməti 120 manata qalxır. Bu, yerli məhsul üçün daha geniş qiymət imkanı yaradır.

Lakin istehlakçı daha yüksək qiymət ödəyə bilər. İstehsal üçün lazım olan girişlərə tarif qoyularsa, yerli müəssisənin özü də bahalaşma ilə üzləşər. Buna görə hazır mala qoyulan nominal tarif ilə həmin sahədə yaradılan əlavə dəyərin faktiki qorunması fərqlənir.

Şərti nümunədə hazır malın dünya qiyməti 100, idxal girişlərinin dəyəri 60-dır; yerli əlavə dəyər 40 olur. Hazır mala 20% tarif, girişə isə sıfır tarif olduqda əlavə dəyər 120 − 60 = 60-a yüksələ bilər. Effektiv qoruma (60 − 40) / 40 × 100 = 50%-dir. Bu, qiymət ötürülməsini tam qəbul edən sadə nümunədir; real nəticə rəqabətdən də asılıdır.

Kvotalar, lisenziyalar və qadağalar

Kvota idxalın miqdar və ya dəyər üzrə həddidir. Qadağa isə müəyyən idxalın tam dayandırılmasıdır; kvota ilə qadağa eyni anlayış deyil. Lisenziya icazə verilən idxalın kim tərəfindən və hansı şərtlərlə həyata keçiriləcəyini müəyyən edə bilər. Belə vasitələr qiymət mexanizminə dolayı deyil, həcmə daha birbaşa təsir edir.

Məhdud idxal hüququ əlavə qazanc, yəni kvota rentası yarada bilər. Bu qazancın kimə çatması icazələrin bölgüsündən asılıdır. Qeyri-şəffaf bölgü imtiyaz axtarışını, inzibati xərcləri və rəqabət məhdudiyyətini gücləndirə bilər. Tarif gəliri isə uyğun tətbiqdə büdcəyə daxil olur; bu fərq alət seçərkən vacibdir.

Məzənnə və valyuta tədbirləri

Valyutaya çıxışın idarə edilməsi avadanlıq və zəruri giriş idxalına üstünlük verə bilər. Mühazirədə bəzi tarixi idxal əvəzetmə rejimlərində milli valyutanın yüksək qiymətləndirilməsi ilə kəmiyyət məhdudiyyətlərinin birlikdə istifadəsi göstərilir. Yüksək qiymətli valyuta maşın idxalını ucuzlaşdıra, amma ixracın gəlirliliyini zəiflədə bilər.

Bu, strategiyanın mütləq və ya həmişə səmərəli şərti deyil. Ucuz giriş idxalı ilə ixracın zəifləməsi arasında ziddiyyət yarana bilər. Həmçinin valyuta çatışmazlığı olduqda icazə

bölgüsü istehsalı ləngidə bilər. Nominal məzənnə ilə inflyasiya nəzərə alınan real rəqabət qabiliyyəti fərqləndirilməlidir.

Subsidiyalar və istehsal imkanlarının inkişafı

Güzəştli kredit, investisiya dəstəyi, müəyyən vergi güzəştləri, təlim və texniki xidmət yerli istehsal xərcini azalda bilər. Enerji və xammala güzəşt də tarixi alətlər sırasındadır. Lakin görünən fayda ilə yanaşı büdcə yükü, alternativ xərc və resurs israfı qiymətləndirilməlidir.

Ümumi infrastruktur, standartlaşdırma, laboratoriya, peşə təhsili və təchizatçı proqramları qoruma ilə eyni deyil, amma istehsalın real qabiliyyətini artırır. Əgər məhsuldarlıq maneəsi bu xidmətlərdədirsə, yalnız idxalın bahalaşdırılması problemi həll etməz.

Alət	Əsas təsir	Əsas risk
Tarif	İdxalın daxili qiymətini artırır	İstehlak və giriş xərclərini bahalaşdırır
Kvota və lisenziya	İdxal həcmini və çıxışı məhdudlaşdırır	Renta və qeyri-şəffaf bölgü
Valyuta tədbirləri	İdxalın maliyyələşməsini yönəldir	İxrac əleyhinə stimul və çatışmazlıq
Subsidiya və güzəşt	Yerli xərc və maliyyə yükünü azaldır	Büdcə itkisi və daimi asılılıq

Cavabın əsas fikri

Əsas alətlər tarif, kvota və lisenziya, valyuta tədbirləri, subsidiya və güzəştlərdir. Onların səmərəsi qorumanın özündən çox məhsuldarlıq, keyfiyyət və gələcək rəqabət qabiliyyəti yaratmasından asılıdır.

Mövzu 06 / Sual 29 / Əsas mühazirə [M6]

29. İxraca əsaslanan sənayeləşmə strategiyasının mərhələlərini açıqlayın.

Strategiyanın məzmunu və mühazirənin təsnifatı

İxraca əsaslanan sənayeləşmə istehsalın xarici bazarlara satış imkanları üzərində genişləndirilməsidir. Məqsəd yalnız mövcud xammal ixracını artırmaq deyil, sənaye məhsullarının və daha yüksək əlavə dəyərli fəaliyyətlərin ixracda rolunu yüksəltməkdir. Böyük bazar, rəqabət və alıcı tələbləri müəssisələrin məhsuldarlıq və keyfiyyət öyrənməsini dəstəkləyə bilər.

Mühazirədə mərhələlər iki əsas başlıqla verilir: texnologiyatutumlu ixrac vasitəsilə istehsalın beynəlmiləlləşdirilməsi və transmilli şirkətlər vasitəsilə istehsalın modernləşdirilməsi. Birinci başlıq daxilində məhsulların bacarıq və texnologiya baxımından yüksələn ardıcıllığı göstərilir. İkinci isə bu keçidin beynəlxalq istehsal şəbəkələri ilə əlaqəsini izah edir. Bunlar tam ayrı və bir-birini istisna edən dövrlər deyil.

Birinci istiqamət: məhsul və texnologiya baxımından yüksəliş

Başlanğıcda ixtisassız əməyin daha çox istifadə olunduğu sadə sənaye məhsulları xarici bazara çıxarıla bilər. Tikiş, sadə yığım və bəzi emal fəaliyyətləri ilk istehsal və ixrac təcrübəsi yaradır. Üstünlük yalnız aşağı əməkhaqqı deyil; vaxtında çatdırılma, sabit keyfiyyət, logistika və idarəetmə də lazımdır.

Sonrakı addım ixtisaslı əməyin payının yüksəlməsidir. İşçilər və müəssisələr daha dəqiq istehsal, keyfiyyət nəzarəti və mürəkkəb sifarişləri yerinə yetirməyi öyrənir. Texniki bacarıq, peşə təhsili və mühəndislik genişlənir. Eyni məhsulun daha yüksək keyfiyyətli hissəsinə keçmək də bu yüksəlişin bir formasıdır.

Daha sonra fiziki kapitalın, texniki sistemlərin və mürəkkəb istehsalın rolu artır. Müəssisələr daha çox avadanlıq və etibarlı enerji tələb edir, təchizat və maliyyə əlaqələri dərinləşir. Nəhayət, texnologiyatutumlu məhsul və fəaliyyətlərdə tədqiqat, dizayn, proqram, mühəndislik və təşkilati bilik daha böyük rol oynaya bilər.

Yüksəliş pilləsi	Əsas istehsal üstünlüyü	Tələb olunan əlavə imkan
Sadə əməktutumlu ixrac	Baza istehsal və sifariş icrası	Logistika və ilkin bacarıqlar
İxtisaslı əməktutumlu ixrac	Dəqiqlik və keyfiyyət	Peşə təhsili və idarəetmə
Kapitaltutumlu ixrac	Avadanlıq və miqyas	Maliyyə, enerji və texniki xidmət
Texnologiyatutumlu ixrac	Bilik, dizayn və yenilik	Mühəndislik, tədqiqat və yerli əlaqələr

Bu ardıcıllıq nəzəri ümumiləşdirmədir. Bütün ölkələr bütün pillələri eyni qaydada keçmir; bəzi fəaliyyətlər paralel inkişaf edir. Yeni texnologiya və xidmət ixracı müxtəlif keçid yolları açа bilər. Əsas meyar məhsulun adı deyil, ölkə daxilində yaranan bacarıq və əlavə dəyərdir.

İkinci istiqamət: transmilli şirkətlər və beynəlxalq istehsal

İstehsal prosesinin mərhələləri müxtəlif ölkələr arasında bölünə bilər. Bir ölkə hissə və komponent, digəri yığım, başqa biri dizayn və satış funksiyasını yerinə yetirir. Transmilli şirkətlər kapital, standart, idarəetmə və alıcı şəbəkələrini bu bölünmə ilə birləşdirir. Yerli müəssisə və işçilər belə şəbəkələrdə istehsal təcrübəsi qazana bilər.

Lakin beynəlxalq şəbəkəyə qoşulmaq avtomatik texnoloji müstəqillik yaratmır. Ölkə yalnız aşağı əlavə dəyərli yığımda qalarsa, yerli öyrənmə məhdudlaşa bilər. Təchizatçı inkişafı, mühəndis hazırlığı, texniki xidmət və daha mürəkkəb funksiyalara keçid vacibdir. Xarici müəssisənin ixrac məbləği ilə ölkədə qalan gəlir və bilik fərqləndirilməlidir.

Nümunə, nəticə və risklər

Şərti müəssisə əvvəl xarici sifarişlə sadə geyim tikir, sonra parça seçimi və keyfiyyət nəzarətini, daha sonra dizayn və öz satış kanallarını inkişaf etdirir. Bütün funksiyaları eyni vaxtda qurmaq məcburi deyil; hər addım bazar və bacarıq imkanına bağlıdır. Yüksəliş daha çox satışla yanaşı bir vahiddə daha çox yerli dəyər yaratmaqdır.

Xarici tələb şokları, az sayda alıcıdan asılılıq və ucuz əmək üstünlüyünün itirilməsi risk yaradır. Buna görə bazarların və bacarıqların şaxələnməsi, yerli əlaqələr və məhsuldarlıq ixrac strategiyasının davamlılığını təmin edir.

Cavabın əsas fikri

Mühazirə ixracın sadə əməkdən ixtisas, kapital və texnologiya tutumlu fəaliyyətlərə yüksəlməsini, həmçinin transmilli istehsal şəbəkələri vasitəsilə modernləşməni vurğulayır. Məqsəd xaricə satışla birlikdə yerli bacarıq və əlavə dəyəri artırmaqdır.

Mövzu 06 / Sual 30 / Əsas mühazirə [M6]

30. İxraca əsaslanan sənayeləşmə strategiyasının alətləri hansılardır?

Alətlərin ümumi istiqaməti

İxraca əsaslanan sənayeləşmənin alətləri xarici bazara çıxışı asanlaşdırmağa, istehsal və ticarət xərclərini azaltmağa, maliyyə risklərini idarə etməyə və müəssisələrin bacarığını artırmağa yönəlir. Mühazirə əsasən məzənnə siyasətini, vergi və rüsumların qaytarılmasını, kredit və sığorta daxil olmaqla digər təşviqləri göstərir. Bu vasitələr ixracın həcmi ilə yanaşı keyfiyyətinə və yerli əlavə dəyərinə xidmət etməlidir.

Məzənnə və makroiqtisadi şərait

Milli valyutanın davamlı həddindən artıq qiymətləndirilməsi ixracın yerli valyuta gəlirini və rəqabət imkanlarını zəiflədə bilər. Əksinə, məzənnənin uyğunlaşması müəyyən şəraitdə xarici bazarda qiymət üstünlüyü yarada bilər. Lakin təsir avtomatik deyil: idxal girişləri bahalaşa, inflyasiya qiymət üstünlüyünü zəiflədə, xarici valyuta borcu olan müəssisənin yükü arta bilər.

Şərti olaraq e məzənnəsi bir dollar üçün manat sayı olsun. İxrac qiyməti 100 dollar, xaricdən alınan giriş 60 dollardırsa, qalan 40 dolların manat qarşılığı e ilə dəyişir; yerli əmək və digər xərclər də nəzərə alınır. Buna görə yalnız satış gəlirinə baxıb məzənnə dəyişməsinin xalis faydasını hesablamaq olmaz. Etibarlı makroiqtisadi mühit uzunmüddətli sifariş və investisiya üçün də vacibdir.

Vergi və gömrük mexanizmləri

İxrac məhsulunun istehsalında istifadə edilmiş idxal girişlərinə ödənən rüsumun qaytarılması və ya uyğun güzəşt giriş xərcini azalda bilər. Dolayı vergilərin təyinat prinsipinə uyğun tətbiqi məhsulun xarici bazara daxili vergi yükü ilə çıxmasının qarşısını almağa xidmət edir. Konkret tətbiq ayrıca qaydalarla müəyyən edilir; burada ümumi iqtisadi məntiq izah olunur.

Bu mexanizmləri hər halda əlavə xalis subsidiya ilə eyniləşdirmək olmaz. Bəzən məqsəd əvvəl yüklənmiş daxili vergi və rüsumun ixracı cəzalandıran təsirini aradan qaldırmaqdır. İcra gecikərsə, qaytarılmalı vəsait müəssisənin dövriyyə kapitalını bağlaya bilər. Sadə, şəffaf və vaxtında prosedur alətin səmərəsinə təsir edir.

Kredit, təminat və sığorta

İxrac sifarişində istehsal xərci satış pulundan əvvəl yaranır. Dövriyyə kapitalı krediti xammal və əmək xərclərini maliyyələşdirə bilər. Uzunmüddətli maliyyə isə avadanlıq, sertifikat və bazar inkişafı üçün lazımdır. Kiçik müəssisələrdə girov və məlumat çatışmazlığı bu imkanları məhdudlaşdıra bilər.

İxrac krediti sığortası və uyğun təminat mexanizmləri alıcının ödəməməsi kimi müəyyən riskləri azalda bilər. Lakin riskin hamısının dövlətə ötürülməsi zəif layihələri və həddindən artıq borclanmanı stimullaşdıra bilər. Qiymətləndirmə, uyğun haqq və riskin tərəflər arasında bölüşdürülməsi vacibdir. Maliyyə satış imkanının və məhsuldarlığın yerini tutmur.

İnfrastruktur, bazar məlumatı və keyfiyyət

Liman, dəmir yolu, avtomobil yolu, anbar, enerji və rəqəmsal ticarət prosedurları çatdırılmanın xərc və vaxtını müəyyən edir. İdxal girişlərinə etibarlı çıxış da ixrac üçün vacibdir. Xarici məhsulu almağı həddindən artıq çətinləşdirən siyasət yerli ixracçının istehsalını da zəiflədə bilər.

Laboratoriya, standart, sertifikat, izlənəbilənlik və keyfiyyət idarəetməsi məhsulun xarici bazar tələblərinə uyğunlaşmasını dəstəkləyir. Bazar məlumatı və alıcı ilə əlaqə xidmətləri müəssisənin axtarış xərclərini azalda bilər. Ancaq satış qərarı yenə məhsulun real rəqabət qabiliyyətindən asılıdır.

Alət qrupu	Aradan qaldırdığı maneə	Nəticənin yoxlanması
Məzənnə və sabitlik	Qiymət və planlaşdırma qeyri-müəyyənliyi	Davamlı rəqabət və xərc uyğunluğu
Rüsum və vergi mexanizmi	İxracın girişlər üzərindən əlavə yüklənməsi	Vaxtında qaytarılma və aşağı əməliyyat xərci
Kredit və sığorta	Dövriyyə kapitalı və ödəniş riski	Məhsuldar sifariş və idarə olunan risk
Logistika və standartlar	Çatdırılma və bazara qəbul problemi	Vaxt, keyfiyyət və təkrar sifariş

Bacarıqlar və düzgün təşviqlər

Peşə təhsili, idarəetmə, texnologiyanın mənimsənilməsi və yerli təchizatçı proqramları qiymət üstünlüyünü məhsuldarlıq üstünlüyünə çevirə bilər. Dəstəyin uğuru yalnız ixrac dövriyyəsi ilə ölçülməməlidir: idxal girişləri, yerli gəlir, məhsuldarlıq, yeni bazarlar və uzunmüddətli rəqabət də nəzərə alınır. Qeyri-müddətli güzəştə bağlılıq davamlı ixrac qabiliyyəti sayılmır.

Cavabın əsas fikri

Əsas alətlər uyğun makroiqtisadi şərait, vergi-rüsum mexanizmləri, kredit və sığorta, logistika, standartlar və bacarıq dəstəyidir. Onların məqsədi xarici bazarda davamlı məhsuldarlıq və keyfiyyət üstünlüyü yaratmaqdır.

Mövzu 07 / Sual 31 / Əsas mühazirə [M7]

31. İqtisadi inkişafın daxili maliyyələşmə mənbələri hansılardır? Ev təsərrüfatları, müəssisələr və dövlət bu prosesdə hansı rol oynayır?

Daxili maliyyələşmənin mahiyyəti

İnkişafın daxili maliyyələşməsi ölkə daxilində yaranan gəlir və yığımların istehsal, infrastruktur və insan kapitalı imkanlarına yönəldilməsidir. Əsas subyektlər ev təsərrüfatları, müəssisələr və dövlətdir. Onların yaratdığı maliyyə axınları banklar, kapital bazarları və büdcə vasitəsilə birləşə bilər. Lakin maliyyə vəsaiti ilə real resurs eyni deyil: pulun ayrılması layihə üçün əmək, texnika, enerji və bilik imkanlarının da olmasını tələb edir.

Daxili və xarici mənbələr fərqləndirilərkən vəsaitin valyutasından çox mənşəyi və iqtisadi məzmunu nəzərə alınır. Xarici borc daxildə verilən kreditə çevrilsə də, onun maliyyə mənbəyi xaricidir. Eyni zamanda daxili borclanma iqtisadiyyatda yeni yığımı avtomatik yaratmır; mövcud maliyyə imkanlarını sektorlar arasında yönəldə bilər.

Ev təsərrüfatlarının rolu

Ev təsərrüfatlarının yığımı sərəncamda qalan gəlirin istehlak edilməyən hissəsidir. Bu yığım depozit, qiymətli kağız, pensiya və sığorta aləti, yaxud digər aktiv şəklində saxlanıla bilər. Kiçik yığımların təhlükəsiz və aşağı xərclə birləşdirilməsi böyük layihələrin maliyyələşməsinə kömək edir. Əmanətçinin etibarı və vəsaitə ehtiyac olduqda çıxış imkanı bu proses üçün vacibdir.

Aşağı gəlirli ailənin əsas istehlakını azaltmaq imkanları məhduddur. Ona görə yığımı artırmağın davamlı yolu gəlirin və maliyyə təhlükəsizliyinin yüksəlməsi, münasib xidmətlər və sabit iqtisadi mühitdir. Ehtiyat üçün saxlanılan vəsait ailəni xəstəlik və işsizlik zamanı qoruyaraq insan kapitalının itirilməsinin də qarşısını ala bilər.

Müəssisələrin rolu

Müəssisələrin daxili maliyyəsində bölüşdürülməyən mənfəət əsas yer tutur. Mənfəətin bir hissəsi dividend kimi ödənilməyib avadanlıq, yeni məhsul, təlim və istehsalın genişlənməsinə yönəldilə bilər. Bu, özünümaliyyələşdirmədir. Səmərəli və gəlirli müəssisələrin çoxalması gələcək investisiya imkanlarını genişləndirir.

Amortizasiya mövcud kapitalın dəyərinin istehsal xərclərinə mərhələli keçirilməsidir və ümumi pul axını daxilində kapitalın yenilənməsini dəstəkləyə bilər. Lakin amortizasiya özü ayrıca yeni real sərvət yaratmır. Kapitalın sadəcə köhnəlmiş hissəsini əvəz edən investisiya ilə xalis genişlənmə fərqləndirilməlidir. İnkişaf üçün maliyyənin həcmi qədər onun hansı layihəyə getməsi vacibdir.

Dövlətin rolu

Vergilər və digər davamlı gəlirlər ictimai xidmət və investisiyanın maliyyəsini yaradır. Dövlət yığımı sadələşdirilmiş şəkildə cari gəlirlərlə cari istehlak xarakterli xərclər arasındakı müsbət fərq kimi izah oluna bilər. Bütün vergi gəliri yığım sayılmır: cari xərclərə sərf olunan hissə ayrıca nəzərə alınır. Dövlət müəssisələrinin saxlanılan gəlirləri də uyğun hallarda maliyyə mənbəyidir.

Daxili istiqraz və digər borclanma dövlətə infrastruktur xərcini zaman üzrə bölməyə imkan verir. Borc gələcək ödəniş öhdəliyidir. O, məhsuldar infrastruktur yaradarsa özəl investisiyanı tamamlaya bilər; məhdud maliyyə bazarında və zəif layihələrdə isə özəl sektorun kredit imkanını daralda bilər. Təsir istifadə məqsədindən və iqtisadi şəraitdən asılıdır.

Pul emissiyası ilə maliyyələşmə mühazirədə ayrıca müzakirə olunur. Bu, xərcsiz resurs yaratmaq deyil: real təklif uyğunlaşmadıqda qiymət artımı, pulun alıcılıq gücünün azalması və qeyri-müəyyənlik yarana bilər. Yeni nominal pul ilə yeni real yığımı eyniləşdirmək düzgün deyil.

Subyekt	Əsas mənbə	İnkişaf üçün rolu
Ev təsərrüfatları	İstehlak olunmamış sərəncam gəliri	Ehtiyat, əmanət və maliyyə resursu
Müəssisələr	Saxlanılan mənfəət və daxili pul axını	Yenilənmə, texnologiya və genişlənmə
Dövlət	Cari gəlir imkanları və maliyyə səfərbərliyi	İnfrastruktur, əsas xidmət və koordinasiya

Mənbədən məhsuldar nəticəyə keçid

Şərti olaraq ailələr 20, müəssisələr 30, dövlət isə 10 vahid yığım yaradırsa, ümumi daxili baza 60 vahiddir. Bunun məhsuldar investisiyaya çevrilməsi üçün layihə, maliyyə vasitəçiliyi və icra imkanları lazımdır. Mövcud səhmin və ya torpağın təkrar alışı maliyyə əməliyyatı ola bilər, amma avtomatik yeni zavod və ya avadanlıq yaratmır.

Cavabın əsas fikri

Daxili maliyyənin təməli ev təsərrüfatlarının, müəssisələrin və dövlətin yığımıdır. Bank, kapital bazarı və büdcə bu imkanları yönəldir; nəticəni isə investisiyanın real məhsuldarlığı və maliyyə dayanıqlığı müəyyən edir.

Mövzu 07 / Sual 32 / Əsas mühazirə [M7]

32. Yığım, investisiya və iqtisadi artım arasında hansı əlaqə vardır? Yığımın artması hansı hallarda investisiyanın artmasına çevrilməyə bilər?

Əsas anlayışlar

Yığım cari gəlirin istehlak edilməyən hissəsidir. Makroiqtisadi investisiya isə yeni avadanlıq, bina, infrastruktur və ehtiyatların dəyişməsi kimi real kapital formalaşmasını ifadə edir. Gündəlik dildə səhm almağa da investisiya deyilir, amma mövcud səhmin təkrar alınması milli hesablarda avtomatik yeni kapital qoyuluşu deyil. Maliyyə əməliyyatı ilə real investisiya fərqləndirilməlidir.

Kapital ehtiyat, investisiya isə dövr ərzində axın göstəricisidir. Düzgün əlaqə $K_t = (1 - \delta)K_{t-1} + I_t$ şəklindədir. Burada K əvvəlki və sonrakı kapital ehtiyatını, I ümumi investisiyanı, δ köhnəlmə nisbətini göstərir. Məsələn, başlanğıc kapital 1 000, köhnəlmə 10%, ümumi investisiya 160 vahid olarsa, son kapital 900 + 160 = 1 060-dır; xalis artım 60 vahiddir.

Yığım-investisiya hesab bərabərliyi

Sadə qapalı iqtisadiyyatda $Y = C + I + G$, milli yığım isə $S = Y - C - G$ olduğuna görə faktiki hesab nəticəsində $S = I$ alınır. Burada G dövlətin son istehlakı, I özəl və dövlət kapital formalaşmasının cəmidir. Vergilərlə özəl yığım $S_p = Y - T - C$, dövlət yığımı $S_g = T - G$ kimi yazıla bilər; T xalis vergidir. Özəl yığımın artması milli yığımın artması ilə eyni deyil.

Açıq iqtisadiyyatda milli yığımla daxili investisiya fərqlənə bilər: cari hesab saldosu $CA = S - I$. Yığım investisiyadan çoxdursa, fərq xarici mövqedə əks olunur; investisiya yığımdan çoxdursa, xarici maliyyə ilə əlaqə yaranır. Bu hesab əlaqəsi hansı dəyişənin digərində dəyişiklik yaratdığını təkbaşına müəyyən etmir. [E18]

Artıma keçid mexanizmi

Yığım maliyyə imkanları yarada, investisiya kapital və texnologiyanı genişləndirə, bu da gələcək istehsalı artıra bilər. Lakin fiziki kapital insan bacarığı, enerji, tələb və idarəetmə ilə tamamlanmalıdır. Daha çox investisiya eyni səmərəni verməyə bilər; zəif layihə və avadanlıqdan natamam istifadə məhsul artımını məhdudlaşdırar.

Mühazirədə Harrod-Domar tipli sadə əlaqə $g \approx s/v$ kimi verilir. Burada g artım tempi, s gəlirdə yığım payı, v sabit qəbul edilən kapital-məhsul nisbətidir; amortizasiya və digər dəyişikliklər nəzərə alınmır. s = 18%, v = 3 olduqda nəzəri artım 6%-dir. Bu, maliyyə ehtiyacını düşünmək üçün sadələşdirmədir, dəqiq proqnoz deyil.

Yığım artımı niyə investisiya artımı yaratmaya bilər?

Zəif satış gözləntiləri. Müəssisə əlavə məhsulunu sata bilməyəcəyini düşünürsə, aşağı faiz və çox vəsait olsa da yeni güc yaratmaya bilər. Boş istehsal gücləri varkən əvvəl mövcud avadanlıqdan istifadə artar. Gəlir qeyri-müəyyənliyi uzunmüddətli layihələri təxirə sala bilər.

Maliyyə maneələri və risk. Əmanət olsa da, bankda kapital çatışmazlığı, zəif girov, etibarsız hesabat və yüksək risk krediti məhdudlaşdıra bilər. Vəsaitin olması ilə investisiya üçün

uyğun müddət və qiymətdə maliyyənin olması fərqlidir. Uzunmüddətli layihə yalnız qısamüddətli borcla təhlükəsiz maliyyələşməyə bilər.

Vəsaitin istiqaməti. Artan yığım xarici aktivlərə, mövcud aktivlərin alqısına və ya borcun azaldılmasına gedə bilər. Açıq iqtisadiyyatda milli yığımın yüksəlməsi daxili investisiya əvəzinə cari hesabın yaxşılaşmasında görünə bilər. Sadəcə maliyyə aktivlərinin qiymətinin yüksəlməsi də yeni istehsal gücünün artması deyil.

Tələb azalması və yığım paradoksu. Ailələr birlikdə daha az istehlak etmək istəyərsə, müəssisələrin satışı və gəliri zəifləyə bilər. Bu halda planlaşdırılan yığım artımı faktiki milli yığımın eyni qədər artmasına çevrilməyə bilər. Qapalı iqtisadiyyatın faktiki S = I bərabərliyi pozulmur; uyğunlaşma gəlir və ehtiyatlar vasitəsilə baş verir.

Nəticənin düzgün şərhi

Qapalı modeldə faktiki ümumi yığım artıb faktiki ümumi investisiya dəyişməz qala bilməz; bu, hesab bərabərliyinə ziddir. Sualın iqtisadi məzmunu planlaşdırılmış yığımın, ayrı sektorun yığımının və ya açıq iqtisadiyyatdakı milli yığımın məhsuldar yeni sərmayəyə avtomatik çevrilməməsidir. İnvestisiya anlayışında istənilmədən yığılan ehtiyatların da ola bilməsi ayrıca nəzərə alınmalıdır.

Cavabın əsas fikri

Yığım maliyyə bazasını, investisiya real kapitalı, məhsuldarlıq isə artıma çevrilmənin keyfiyyətini müəyyən edir. Aradakı əlaqə tələb, risk, maliyyə sistemi və layihə keyfiyyətindən asılıdır; hesab bərabərliyi avtomatik səbəbiyyət demək deyil.

Mövzu 07 / Sual 33 / Əsas mühazirə [M7]

33. Aşağı gəlirlər və aşağı yığım səviyyəsi inkişafı necə məhdudlaşdıra bilər? Bu məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması yolları hansılardır?

Məhdudiyyətin başlanğıcı

Aşağı gəlirli ailə gəlirinin böyük hissəsini qida, yaşayış və digər zəruri ehtiyaclara sərf edir. Buna görə gələcək sərmayə üçün qalan vəsait az olur. Müəssisələrdə aşağı mənfəət özünümaliyyələşdirməni, dövlətdə dar gəlir bazası isə infrastruktur və əsas xidmət imkanlarını məhdudlaşdıra bilər. Beləliklə, fərdi gəlir azlığı ümumi istehsal imkanlarına da təsir edir.

Burada aşağı yığımı sadəcə “qənaət etmək istəməmək” kimi izah etmək düzgün deyil. Gəlirin qeyri-sabitliyi, xəstəlik riski, maliyyə xidmətinin yüksək xərci və əmanətə inamın zəifliyi də rol oynayır. Yoxsul ailə yığım etsə belə, onu tez-tez gündəlik şokların qarşılanmasına sərf etməli olur.

İnkişafı məhdudlaşdıran kanallar

Kapital və məhsuldarlıq kanalı. Az maliyyə avadanlıq, suvarma, emal və texnologiya sərmayəsini məhdudlaşdırır. Aşağı məhsuldarlıq gəlirin artmasını ləngidir, bu isə yığımı yenidən zəif saxlayır. Bu əlaqə yoxsulluğun qapalı dairəsinin təklif tərəfini təşkil edir.

İnsan kapitalı kanalı. Ailə təhsil, qidalanma və sağlamlıq xərclərini təxirə saldıqda gələcək əmək qabiliyyəti zəifləyə bilər. Uşağın məktəbdən erkən çıxması qısamüddətli gəlir yaratsa da, uzunmüddətli bacarıq və qazancı azalda bilər. Beləliklə, maliyyə məhdudiyyəti nəsillərarası ötürülür.

Tələb və bazar kanalı. Aşağı alıcılıq qabiliyyəti yeni məhsul üçün daxili bazarı daraldır. Müəssisə investisiyanın satış gətirəcəyinə əmin olmur. Təkcə yığımın artırılması bu problemi həll etmir; istehsalın bazar və ixrac imkanları da genişlənməlidir.

Dövlət və risk kanalı. Dar vergi bazası yol, enerji və xidmətlərin maliyyəsini məhdudlaşdırır. Zəif xidmətlər isə xüsusi investisiya xərcini artırır. Ehtiyatı olmayan ailə və müəssisə riskli, lakin məhsuldar yeniliyi sınamaqdan çəkinə bilər. Kredit və sığortanın yoxluğu bu məhdudiyyəti gücləndirir.

Maliyyə ehtiyacı üçün şərti hesablama

Mühazirədəki sadə artım modelində hədəf $g = 7\%$, kapital-məhsul nisbəti $v = 3$-dürsə, tələb olunan investisiya payı $s = g \times v = 21\%$ alınır. Daxili yığım 15% olduqda 6 faiz bəndi həcmində maliyyə fərqi yaranır. ÜDM 100 milyard vahiddirsə, şərti fərq 6 milyarddır.

Bu hesablama sabit səmərəlilik və digər sadə fərziyyələrə əsaslanır. Fərqin hamısının mütləq xarici borcla bağlanmalı olduğu nəticəsi çıxmır. Layihələrin seçimi, səmərəlilik, istifadə olunmayan güclər və hədəfin real imkanlara uyğunluğu da qiymətləndirilməlidir. Maliyyənin mövcudluğu real resurs çatışmazlığını avtomatik aradan qaldırmır.

Məhdudiyyətləri azaltma yolları

Birinci yol gəliri və məhsuldarlığı artırmaqdır. Etibarlı enerji, kənd təsərrüfatı texnologiyası, yol, bacarıq və rəqabət eyni resursla daha çox gəlir yaratmağa kömək edir. Məhsuldar məşğulluq ailənin əsas istehlakını kəsmədən yığım imkanını yüksəldir. Ən yoxsul qruplardan daha çox qənaət tələb etmək davamlı inkişafın əsas yolu deyil.

İkinci yol mövcud yığımı daha yaxşı səfərbər etməkdir. Aşağı xərcli hesablar, təhlükəsiz əmanət, uyğun müddətli maliyyə alətləri, ödəniş sistemləri və etibarlı nəzarət kiçik vəsaitləri birləşdirə bilər. İnflyasiya və qeyri-müəyyənliyin azalması uzunmüddətli planı asanlaşdırır. Məcburi aşağı faiz və zəif qorunan maliyyə sistemi isə etibarı sarsıda bilər.

Üçüncü yol müəssisə və dövlət resurslarının səmərəsidir. Saxlanılan mənfəətin məhsuldar istifadəsi, şəffaf büdcə, vergi bazasının ədalətli genişlənməsi və səmərəsiz xərclərin azalması maliyyə imkanını yaxşılaşdıra bilər. Ancaq bütün istehlak xərclərini səmərəsiz saymaq olmaz: təhsil, səhiyyə və sosial müdafiənin bir hissəsi gələcək imkanları qoruyur.

Dördüncü yol risk və bazar məhdudiyyətlərinin azaldılmasıdır. Sosial müdafiə, uyğun sığorta, bazar məlumatı, kooperasiya və ixrac əlaqələri gəlirin sabitliyini artıra bilər. Xarici sərmayə və digər maliyyə daxili imkanları tamamlaya bilər, lakin borc, valyuta və texnologiya riskləri nəzərə alınmalıdır.

Cavabın əsas fikri

Aşağı gəlir yığımı, insan kapitalını, tələbi və dövlət imkanlarını məhdudlaşdıraraq inkişafı ləngidir. Çıxış yolu əsas istehlakı kor-koranə azaltmaq deyil, gəliri, məhsuldarlığı, maliyyə etibarını və investisiyanın səmərəsini birlikdə yüksəltməkdir.

Mövzu 07 / Sual 34 / Əsas mühazirə [M7]

34. Banklar və kapital bazarları yığımların məhsuldar investisiyalara yönəldilməsini necə təmin edir?

Maliyyə sisteminin əsas funksiyası

Maliyyə sistemi artıq vəsaiti və maliyyə tələbi olan subyektlərin əlaqələnməsini asanlaşdırır, layihələri qiymətləndirir və risklərin bölüşdürülməsinə imkan verir. Banklar və kapital bazarları bu funksiyanı fərqli alətlərlə yerinə yetirir. İnkişaf üçün əsas nəticə maliyyə əməliyyatının çoxluğu deyil, vəsaitin gələcək məhsuldarlıq yaradan fəaliyyətlərə yönəlməsidir.

Bankların vasitəçilik funksiyaları

Kiçik vəsaitlərin birləşdirilməsi. Ayrı-ayrı ailələrin yığımı iri layihə üçün yetərli olmaya bilər. Bank və digər maliyyə institutları çoxsaylı hesab və maliyyə axınını əlaqələndirərək müəssisələrə uyğun kredit xidməti göstərə bilər. Bu, tərəflərin bir-birini ayrıca axtarması və qiymətləndirməsi xərclərini azaldır.

Layihə seçimi və monitorinq. Bank borcalanın gəlirini, pul axınını, layihəsini, təminatını və ödəmə tarixçəsini qiymətləndirir. Kreditdən sonra məlumat tələb etməklə və müqavilə şərtlərini izləməklə vəsaitin istifadəsinə nəzarət edə bilər. Beləliklə, borcalanla vəsait təqdim edən arasındakı informasiya fərqini azaltmağa çalışır.

Müddət və likvidlik uyğunlaşdırması. Əmanətçi vəsaitə qısa müddətdə çıxış istəyə, müəssisə isə uzunmüddətli kreditə ehtiyac duya bilər. Bank bu fərqi balans, likvid aktivlər və maliyyə mənbələri ilə idarə edir. Lakin qısamüddətli öhdəliklə uzunmüddətli kredit arasında risk qalır; buna görə kapital, likvidlik və nəzarət vacibdir.

Bank krediti haqqında mühüm dəqiqləşdirmə

Müasir bankı yalnız əvvəl toplanmış əmanəti olduğu kimi başqasına verən anbar kimi təsvir etmək natamamdır. Bank kredit verəndə çox vaxt borcalanın hesabında uyğun depozit yaradır. Bununla belə, kredit sərhədsiz deyil: kapital, likvidlik, tənzimləmə, maliyyələşmə xərci, risk və kreditə tələb məhdudiyyət yaradır. Yeni pul tələbi real əmək, texnika və materialın mövcudluğunu əvəz etmir. [E14]

Kapital bazarlarının rolu

Səhmlər müəssisəyə mülkiyyət payı qarşılığında kapital cəlb etməyə imkan verir. İnvestor gəlir və riskdə iştirak edir; dividend və bazar qiyməti nəticədən asılıdır. İstiqraz isə müəyyən şərtlərlə borc maliyyələşməsidir. Müddət və ödəniş quruluşu uyğun olduqda iri, uzunmüddətli layihələr üçün alternativ yarana bilər.

İlkin bazarda yeni qiymətli kağızın buraxılması emitentə maliyyə gətirir. Təkrar bazarda isə mövcud kağızlar investorlar arasında alınıb-satılır; pul hər alışda müəssisəyə getmir. Təkrar bazarın faydası likvidlik, qiymət məlumatı və investorun çıxış imkanını yaxşılaşdırmasıdır. Bu imkanlar ilkin maliyyələşməni də asanlaşdıra bilər.

Şəkil 2. Maliyyələşmə kanalları və real nəticə. Təkrar bazar əməliyyatı müəssisəyə avtomatik yeni vəsait gətirmir. Bank kreditinin depozit yaratması mətn daxilində ayrıca izah olunur.

Riskin bölüşdürülməsi və məlumat

Fondlar və digər institusional investorlar vəsaiti bir neçə layihə və alət arasında bölüşdürə bilər. Bu, ayrı müəssisəyə bağlı riski azalda bilər, amma ümumi iqtisadi böhran riskini tam aradan qaldırmır. Mühasibat məlumatı, audit, açıqlama, investor hüquqları və etibarlı hesablaşma sistemi səmərəli bazar üçün vacibdir.

Qiymət və gəlirlilik siqnalları layihələr arasında seçimə kömək edə bilər. Lakin bazar qiymətində balon, yanlış məlumat və qısamüddətli davranış da mümkündür. Ona görə qiymətli kağız bazarının böyüməsini avtomatik real inkişafla eyniləşdirmək olmaz. Məhsuldar layihə və korporativ idarəetmə keyfiyyəti əsasdır.

Məhsuldar yönəlmə üçün nümunə və şərtlər

Şərti emal müəssisəsi yeni avadanlıq üçün uzunmüddətli kredit və ya ilkin istiqraz buraxılışı ilə maliyyə cəlb edir. Avadanlıq itkiləri azaldır və məhsul keyfiyyətini artırırsa, gələcək pul axını yaranır. Eyni vəsait əlaqəli şəxsin borcunu gizlətməyə və ya istifadəsiz aktivə yönəlirsə, maliyyə artımı məhsuldarlıq yaratmır.

Rəqabətli bank sistemi, keyfiyyətli kredit məlumatı, iflas və müqavilə mexanizmləri, investor müdafiəsi və etibarlı nəzarət resurs bölgüsünü yaxşılaşdıra bilər. Dövlətin vəzifəsi hər krediti seçmək deyil, düzgün təşviq və nəzarət mühiti yaratmaqdır. Kredit həcmi ilə onun keyfiyyəti birlikdə izlənilməlidir.

Cavabın əsas fikri

Banklar və kapital bazarları məlumat, maliyyə, likvidlik və risk bölüşdürülməsi vasitəsilə investisiyanı dəstəkləyir. İnkişaf nəticəsi vəsaitin yeni real imkanlara çevrilməsindən, layihə seçimi və nəzarətin keyfiyyətindən asılıdır.

Mövzu 07 / Sual 35 / Əsas mühazirə [M7]

35. Maliyyə inklüzivliyi nədir? Kreditə, ödəniş və yığım xidmətlərinə çıxışın genişlənməsi yoxsulluğa və sahibkarlığa necə təsir göstərə bilər?

Anlayış və ölçülər

Maliyyə inklüzivliyi fərdlərin və müəssisələrin ehtiyaclarına uyğun, münasib xərcli və etibarlı maliyyə xidmətlərinə çıxışı və onlardan faydalı istifadəsidir. Ödəniş, yığım, kredit və sığorta bu xidmətlər sırasındadır. Məqsəd yalnız hesab açmaq deyil, maliyyə xidmətinin insanların iqtisadi iştirakını və riskə davamlılığını yaxşılaşdırmasıdır. [E15]

Üç ölçü fərqləndirilir: çıxış, istifadə və keyfiyyət. Çıxış hesab, xidmət nöqtəsi və münasib şərtin mövcudluğudur. İstifadə hesabın aktivliyi və xidmətin real ehtiyaca uyğun tətbiqidir. Keyfiyyət isə xərcin şəffaflığı, təhlükəsizlik, münasib məhsul və müştəri hüquqları ilə bağlıdır. İstifadəsiz hesabların sayının çoxluğu bu üç ölçüdə eyni uğur demək deyil. [E16]

Ödəniş xidmətlərinin təsiri

Təhlükəsiz və aşağı xərcli ödənişlər pul göndərmək, gəlir qəbul etmək və məhsul satmaq xərclərini azalda bilər. Ucqar yerdə yaşayan şəxs əməkhaqqı və ya köçürməni almaq üçün uzun yol getmirsə, vaxt və nəqliyyat xərcinə qənaət edir. Kiçik müəssisə daha çox alıcıdan ödəniş qəbul edə və təchizatçı ilə daha sürətli hesablaşa bilər.

Rəqəmsal hesablaşma əməliyyat qeydi yaradaraq müəssisənin maliyyə vəziyyətini göstərməyi də asanlaşdıra bilər. Bu, sonradan kredit qiymətləndirilməsinə kömək edə bilər, amma avtomatik kredit hüququ yaratmır. Telefon, şəbəkə və rəqəmsal bacarıq çatışmazlığı isə bəzi qrupları kənarda qoya bilər.

Yığım xidmətlərinin təsiri

Təhlükəsiz yığım ailəyə xəstəlik, mövsümi gəlir azalması və təhsil xərclərini idarə etməyə kömək edir. Ehtiyat vəsaiti olan ailə şok zamanı avadanlığını ucuz satmağa və ya uşağı məktəbdən çıxarmağa daha az məcbur ola bilər. Beləliklə, yığım yalnız gələcək biznes üçün deyil, mövcud həyat imkanlarını qorumaq üçün də vacibdir.

Kiçik məbləğlə hesab açmaq, aşağı komissiya və gəlir dövrünə uyğun məhsul yığımı asanlaşdıra bilər. Lakin nominal balansın böyüməsi ilə real alıcılıq gücü fərqlidir. İnflyasiya, hesab xərci və vəsaitə çıxış şərtləri xidmətin faktiki faydasına təsir edir. Etibar və sadə şərtlər inklüzivliyin əsas hissəsidir.

Kreditin sahibkarlığa təsiri

Məhsuldar ideyası olan, lakin başlanğıc vəsaiti olmayan sahibkar kreditlə avadanlıq və xammal ala bilər. Dövriyyə kapitalı mövsümi sifarişi yerinə yetirməyə, daha uzunmüddətli maliyyə isə istehsalı yeniləməyə kömək edə bilər. Girovdan kənar pul axını və etibarlı məlumatın qiymətləndirilməsi bəzi kiçik müəssisələrin imkanını genişləndirə bilər.

Lakin hər borcalanın gəlirli layihəsi yoxdur və hər kredit yoxsulluğu azaltmır. Banerci, Karlan və Zinmanın altı təsadüfi qiymətləndirməni ümumiləşdirən 2015-ci il məqaləsində

mikro-kreditin orta təsirləri müəyyən müsbət nəticələr göstərsə də, ümumi şəkildə kəskin transformasiya yaratmadığı vurğulanır. Bu nəticə nə kreditin faydasız olduğunu, nə də hamıya eyni fayda verdiyini göstərir. [E17]

Risklər və tamamlayıcı şərtlər

Ödəniş qrafiki gəlir dövrünə uyğun gəlməzsə, məhsuldar fəaliyyət belə likvidlik problemi yaşaya bilər. Yüksək ümumi xərc, bir neçə borcun üst-üstə düşməsi və gəlirin qeyri-sabitliyi həddindən artıq borclanma yarada bilər. Təhlükəsiz ödəniş və yığımın genişlənməsi ilə nəzarətsiz kredit artımı eyni siyasət deyil.

Şərti nümunədə satıcı əlavə mal hesabına ayda 100 manat əməliyyat gəliri gözləyir, amma maliyyələşmənin aylıq ümumi xərcinin 140 manat olduğunu görür. Digər şərtlər sabitdirsə, borc onun imkanını yaxşılaşdırmır. Gəlir, xərc və ödəniş vaxtının uyğunluğu kredit məbləğindən daha vacib ola bilər. Bu nümunə konkret məhsul üzrə maliyyə tövsiyəsi deyil, mexanizmin izahıdır.

Müştəri məlumatlarının qorunması, aydın komissiyalar, şikayət və mübahisə mexanizmi, kibertəhlükəsizlik, maliyyə savadlılığı və münasib nəzarət faydanı artırır. Rəqəmsal xidmətin genişlənməsi ilə fırıldaqçılıq və məlumat riski də idarə olunmalıdır. Təhsil, bazara çıxış və infrastrukturla tamamlanmayan maliyyə xidməti bütün inkişaf maneələrini təkbaşına həll etmir. [E15]

Cavabın əsas fikri

Maliyyə inklüzivliyi münasib, təhlükəsiz və faktiki istifadə olunan xidmətlər vasitəsilə ödənişi asanlaşdırır, ehtiyat yaratmağa və məhsuldar fəaliyyətə kömək edə bilər. Yoxsulluğa təsir avtomatik deyil; xidmətin keyfiyyəti, borcun uyğunluğu və tamamlayıcı iqtisadi imkanlar həlledicidir.

Mənbələr və hazırlama qeydləri

Mühazirə materialları

Suallar istifadəçinin təqdim etdiyi sual vərəqindəki ardıcıllıqla işlənib. Aşağıdakı M kodları mühazirə mövzularını bildirir. Fayllarda müəllif və nəşr məlumatları tam göstərilmədiyindən belə məlumatlar əlavə edilməyib.

M1 İnkişaf anlayışı və ölçülməsi

Suallar 1-5. Fayl: UNEC__1793115663.docx.doc

M2 Müqayisəli inkişaf və zəif inkişafın meyarları

Suallar 6-10. Fayl: UNEC__1793115668.docx.doc

M3 Ənənəvi inkişaf nəzəriyyələri

Suallar 11-15. Fayl: UNEC__1793115674.docx.doc

M4 Strukturalizm, dualizm və struktur dəyişiklikləri

Suallar 16-20. Fayl: UNEC__1793115679.docx.doc

M5 İnkişaf strategiyaları

Suallar 21-25. Fayl: UNEC__1793115690.docx.doc

M6 Sənayeləşmə strategiyaları

Suallar 26-30. Fayl: UNEC__1793115695.docx.doc

M7 Daxili maliyyə mənbələri və maliyyələşmə

Suallar 31-35. Fayl: UNEC__1793115700.docx.doc

İnternetdə yoxlanmış ilkin və rəsmi mənbələr

E kodları əlavə tərif və dəqiqləşdirmələrə aiddir. Mətnlər tərcümə və izahlı parafrazla işlənib, uzun birbaşa sitatlardan istifadə edilməyib. Bütün internet mənbələrinə baxış tarixi 27 oktyabr 2026-dır.

E1 BMT-nin İnkişaf Proqramı (UNDP)

Human Development Index (HDI). Metodoloji vebsəhifə.

İstifadə olunan məqam: İİİ-nin üç ölçüsü, gəlir komponentində ÜMG və həndəsi orta; insan inkişafı baxışı.

E2 Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

Millennium Summit, 6-8 September 2000. 2000-ci il hadisəsi üzrə tarixi səhifə.

İstifadə olunan məqam: 189 üzv dövlətin Minillik Bəyannaməsini qəbul etməsi və səkkiz məqsəd.

E3 Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

Millennium Development Goals: Goal 4, Reduce Child Mortality. 1990-2015 hədəfi üzrə arxiv səhifəsi.

İstifadə olunan məqam: Beş yaşadək uşaq ölüm səviyyəsinin üçdə iki azaldılması hədəfi.

E4 Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

Millennium Development Goals: Goal 5, Improve Maternal Health. 1990-2015 hədəfi üzrə arxiv səhifəsi.

İstifadə olunan məqam: Ana ölümü əmsalının dörddə üç azaldılması hədəfi.

E5 BMT, Dayanıqlı İnkişaf üzrə rəsmi portal

The 17 Goals. 2015-ci ildə qəbul olunan 2030 Gündəliyi.

İstifadə olunan məqam: Səkkiz Minillik məqsədi ilə 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədinin fərqi.

E6 Dünya Bankı, Beynəlxalq Müqayisələr Proqramı

International Comparison Program (ICP): Frequently Asked Questions. Metodoloji vebsəhifə.

İstifadə olunan məqam: AQP-nin qiymət səviyyələrini nəzərə alan beynəlxalq həcm müqayisəsində rolu.

E7 Dünya Bankı; BMT-nin Statistika Bölməsində yerləşdirilmiş nəşr

The 2008 SNA: Concepts in Brief. 2008 Milli Hesablar Sistemi üzrə izahlı nəşr.

İstifadə olunan məqam: İstehsal sərhədi; öz istehlakı üçün mallar, ödənişsiz ev xidmətləri və müşahidə olunmayan istehsal; xüsusən 1 və 6-cı fəsillər.

E8 Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Dünya Komissiyası (WCED)

Our Common Future. 1987.

İstifadə olunan məqam: İndiki ehtiyacların gələcək nəsillərin imkanlarını zəiflətmədən ödənilməsi prinsipi.

E9 Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF)

What Do We Talk About When We Talk About Output Gaps?. 2020; IMF Working Paper 20/259.

İstifadə olunan məqam: Faktiki və potensial istehsal fərqi; potensial istehsalın qiymətləndirilən anlayış olması.

E10 W. W. Rostow

The Stages of Economic Growth: The Five Stages-of-Growth - A Summary. Kitabın ilkin nəşri 1960; Cambridge onlayn fəsli.

İstifadə olunan məqam: Beş inkişaf mərhələsinin müəllifin təsnifatına uyğun adlandırılması.

E11 Raúl Prebisch / CEPAL

The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems. 1950.

İstifadə olunan məqam: Strukturalizmin mərkəz-periferiya, texniki tərəqqi və sənayeləşmə məzmunu.

E12 W. Arthur Lewis

Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. 1954; The Manchester School.

İstifadə olunan məqam: İki sektor, artıq əmək, kapital yığımı və mənfəətin yenidən investisiyası.

İlkin məqalənin yoxlanmış repozitoriya surəti

E13 Paul N. Rosenstein-Rodan

Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe. 1943; The Economic Journal.

İstifadə olunan məqam: Əlaqələndirilmiş sənaye investisiyalarının tamamlayıcılığı və ictimai-xüsusi gəlirlilik fərqi.

İlkin məqalənin yoxlanmış repozitoriya surəti

E14 İngiltərə Bankı (Bank of England)

Money Creation in the Modern Economy. 2014; Quarterly Bulletin.

İstifadə olunan məqam: Bank kreditinin depozit yaratması və bankların yalnız əvvəlki əmanəti ötürən qurum kimi təsvirinin məhdudluğu.

E15 Dünya Bankı Qrupu

Financial Inclusion. Rəsmi mövzu səhifəsi.

İstifadə olunan məqam: Münasib ödəniş, kredit, yığım və sığorta xidmətləri; rəqəmsal maliyyə imkanları və riskləri.

E16 Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF)

Measuring Financial Access: 10 Years of the IMF Financial Access Survey. 2020; Departmental Papers 2020/008.

İstifadə olunan məqam: Maliyyə inklüzivliyində çıxış, istifadə və keyfiyyət ölçüləri.

E17 Abhijit Banerjee, Dean Karlan, Jonathan Zinman

Six Randomized Evaluations of Microcredit: Introduction and Further Steps. 2015; American Economic Journal: Applied Economics, 7(1), 1-21.

İstifadə olunan məqam: Mikro-kreditin orta təsirlərinin məhdud və kontekstdən asılı olması; bütün borcalanlar üçün kəskin transformasiya iddiasının təsdiqlənməməsi.

İlkin məqalənin yoxlanmış repozitoriya surəti

E18 Atish Ghosh və Uma Ramakrishnan / BVF

Current Account Deficits. 2017; Finance & Development, Back to Basics.

İstifadə olunan məqam: Milli yığım, investisiya və cari hesab arasında hesab əlaqəsi.

Hazırlama prinsipi

Vəsait yeddi uyğun mühazirə materialı, təqdim olunmuş ilk 10 cavab və sual vərəqinin 35 sualı əsasında hazırlanıb. Cavablar səbəb və nəticə əlaqələri, müqayisələr və hesablamalarla genişləndirilib. Mühazirədəki bəzi sadələşdirmələr anlayışların sərhədləri göstərilməklə dəqiqləşdirilib. Tarixi nəzəriyyə ilə müasir qiymətləndirmə fərqləndirilib.

Sxemlər, rəqəmli nümunələr və müqayisə cədvəlləri izah məqsədilə tərtib olunub. Ölkə statistikası kimi göstərilməyən bütün hesablamalar şərtidir. Sual 6-dakı Kuznets aidiyyəti təqdim olunmuş mühazirəyə əsaslanır; ilkin əsərdən sitat kimi təqdim edilmir. Sual 20-dəki tarixi təsnifat tənqidləri ilə birlikdə verilir.